

Araştırma Makalesi / Research Paper

ABDURRAHMAN AĞA DİLBAZOĞLU VE GENCE HANLIĞI'NIN İŞGALİNE DAİR ŞİİRLERİ

Afina BARMANBAY*

Öz

Gence Hanlığı ve Cevad Han, 19. yüzyıl başlarını anlatan pek çok edebî eserin konusu olmuştur. Bu bakımdan Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Gence Hanlığı hakkında yazdığı şiirleri dikkat çekmektedir. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu; şimdiye kadar hakkında ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de ayrıca bir çalışma yapılmayan ve eserleri incelenmeyen 18-19. yüzyıl şairidir. Gürcü çarı tarafından hain ilan edilip gözlerine mil sürülmüştür. Şairin günümüze dört şiiri ulaşmıştır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde öncelikle Gence Hanlığının işgali hakkında bilgiler, daha sonra Gence Hanlığının işgaline dair 19. yüzyılda yazılan şiirler ele alınmıştır. İkinci bölüm, üç alt başlık altında incelenmektedir. Bu bölümde Dilbazoğulları nesli, şairin hayatı ve Mirvardi Dilbazi'nin Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu karakterini yarattığı "Kör Şair" manzumesi üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise şairin günümüze ulaşan dört şiiri incelenmiştir. Otuz dokuz beşlikten oluşan "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" başlıklı şiir; Gence Hanlığı'nın direnişini, savaş sürecindeki birçok detayı tasvir ettiği için tarihî olaylarla karşılaştırılarak daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Tarihî kaynaklar olarak daha çok 19. yüzyıla ait Rus arşiv belgelerine başvurulmuştur.

Çalışmanın amacı; 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında istiklal konusuna dikkat çekmek, ister kişiliği isterse de eserleriyle tanınmayı hak eden Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu hakkında bilgi vermek, şairin Gence

Geliş Tarihi/ Date Applied: 25.11.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 01.01.2022

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Barmanbay, A. (2022). "Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu ve Gence Hanlığı'nın İşgaline Dair Şiirleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 53, 133-186

DOI: 10.24155/tdk.2022.200

Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, afina.barmanbay@gmail.com. Kars / Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-8038-6668.

Hanlığı'nın direnişi ve Cevad Han hakkında yazdığı eserleri inceleyerek edebiyat tarihine kazandırmaktır.

Anahtar sözcükler: Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Gence Hanlığı, Cevad Han, Çarlık Rusya, 19. yy Azerbaycan edebiyatı.

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu and His Poems on the Occupation of Ganja Khanate

Abstract

Many literary works about the beginning of the 19th century were written about Ganja Khanate and Javad Khan. In this respect, the poems of Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu about Ganja Khanate draw particular attention. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu is the poet of the 18th-19th century. He and his literary works have not been studied until now neither in Azerbaijan nor in Turkey. The Georgian Tsar proclaimed him a traitor and ordered his eyes to be abacinated. Only four of his poems have survived to the present day.

In our study that consists of three chapters, the occupation of Ganja Khanate, the poems of the 19th century written in this regard, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu's life and the poem called "Kör Şair" [=Blind Poet] depicting the character of Dilbazoğlu are discussed. The poem "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" consisting of thirty-nine pentastiches describes the resistance of Ganja Khanate. As it contains many details of this war, the poem is comprehensively studied in comparison with related historical events. The Russian archival documents of the 19th century have mostly been used as historical sources.

The aim of the study is to draw attention to the issue of independence in the Azerbaijani literature of the 19th century; to provide information about Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, who deserves to be known both for his personality and his literary works; to analyse the poet's works about the resistance of Ganja Khanate and Javad Khan, and to make them part of the history of literature.

Keywords: Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Ganja Khanate, Javad Khan, Tsarist Russia, the Azerbaijani literature of the 19th century.

Giriş

19. yüzyıla girer girmez Çarlık Rusya'nın Kafkas'a hâkim olmasıyla tüm coğrafyada baş gösteren değişiklikler, savaşlar ve bağımsızlık mücadeleleri, Azerbaycan edebiyatında istiklal konusunun tamamen yeni biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bakımdan Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya ile yaptığı savaş, özellikle bağımsızlık döneminden itibaren Azerbaycan edebiyatında en fazla işlenen konulardandır. Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyıl başlarını anlatan edebî eserlerde bu konuya sık sık başvurulmasının birçok nedeni vardır. Gence, Azerbaycan coğrafya-

sında stratejik konumundan dolayı ister siyasi isterse de kültürel açıdan oldukça önemli bir merkez niteliğindedir. 19. yüzyılda Kafkas'a temelli olarak giriş yapan Çarlık Rusya, ayrı ayrı hanlıklar tarafından yönetilen Azerbaycan coğrafyasında hareket edebilmesi için birçok avantaja sahipti. Hem iç çatışma ve çekişmeler hem de dışarıdan yapılan baskı ve işgaller, Azerbaycan hanlıklarının bir çatı altında toplanmasını engellemiştir. Zayıf düşen hanlıkları tek tek avlamayı planlayan Rus ordusunun önündeki en büyük engel, Gence Hanlığı'ydı. Gence, Rusları bölgeye davet eden Kartli-Kaheti (Doğu Gürcistan) hükümdarı II. İrakli'nin bölgedeki en büyük düşmanıydı. Rus ordusu, karşısında en dişli düşman olarak gördüğü Cevad Han'ı hiçbir vaat veya tehditle dize getirmeyi başaramamıştır. Hicri takvimle 1218 yılının Ramazan ayında kuşatılan Gence'de halk, şehre akan suların kesilmesine rağmen oruçlu hâllerleriyle sonuna kadar direnmiştir. İki istikamette saldıran Rus ordusu, 3 Ocak 1804 tarihinde, bayram gecesi kaleye girmiştir. Gence halkı, Rus ordusuyla kahramanca savaşmıştır. Cevad Han'ın İran'dan beklediği yardım, yetişmemiştir. Rus ordusu, başta Cevad Han ve oğlu Hüseyinkulu Ağa olmak üzere binlerce insanı katletmiştir. Cevad Han'ın aile üyeleri esir alınmıştır. Gence'deki hanlık sistemi tamamen ortadan kaldırılmış; Gence, Rusya'nın bir eyaletine dönüştürülmüş; şehrin adı, Rus çarının karısının şerefine Yelizavetpol olarak adlandırılmıştır. Hem Çarlık hem de Sovyet döneminde bu olaylar hep unutturulmaya çalışılmıştır. Gence savaşı ve yapılan katliamlar konusunda Azerbaycan halkının gerçeklik algısı, rejim tarafından saptırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycanlıları manevi yönden derinden yaralayan bu talihsiz olaylar, zamanında belki de bir hayli edebî esere konu olmuştur. Fakat bu konudaki eserlerin Çar rejiminde gün yüzüne çıkması zor olduğu gibi Sovyet rejimi zamanı daha bir imkânsız hâl almıştır. Çünkü Gence, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti olmuş, 1920'de Sovyet işgalinden sonra baş gösteren en büyük isyan yine Gence'de çıkmıştır. Sovyet döneminde Gence'nin adı yine değiştirilerek bu sefer rejimin sadık memurlarından Kirov'un anısına Kirovabad olarak değiştirilmiştir. Görüldüğü üzere, Gence'nin istiklal mücadelesinin ve Gence halkına yapılan katliamların tamamen hafızalardan silinmesi için Rus yönetimi elinden geleni esirgememiştir. Bu gibi sebeplerden dolayı Gence Hanlığı'na dair gerçeklikler ve bu gerçeklikleri yansıtan eserler, yalnız Sovyetler dağılmaya başladığı dönemden itibaren objektif şekilde değerlendirilmeye başlanmıştır.

Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya ile savaşı, Gence halkına yapılan katliam, Cevad Han'ın oğluyla birlikte şehit olması, ailesinin esir alınıp yıllarca hapiste tutulması gibi olaylar; özellikle bağımsızlık döneminde pek çok edebî esere konu olmuştur. Fakat konuyla ilgili 19. yüzyılda yazılan eserlerden günümüze ulaşanların sayısı, parmakla sayılacak kadar azdır.

Bu bakımdan Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun şiirleri, tanınmayı ve bilinmeyi hak etmektedir. Dilbazoğlu ve eserleri hakkında şimdiye kadar ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'de ayrıca bir çalışma yapılmamıştır. 18. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl başlarına kadar yaşadığı tahmin edilen Dilbazoğlu, yalnızca eserleriyle değil, kişiliği ile de dikkat çeken bir şairdir. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Nadir Şah döneminde Gence'den alınıp II. İrakli yönetimine verilen Gazah bölgesindedir. Cevad Han'a yakın olduğu için II. İrakli tarafından hain ilan edilip gözlerine mil sürülmüş, genç yaşta kör kalmıştır. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun günümüze dört şiiri ulaşmıştır. Bu şiirlerin hepsini, gözleri kör olduktan sonra yazmıştır. "Dağlar" ve "'Ağlaram" redifli iki şiir, şikâyet temalı olup şairin kişisel duygularını aktarmaktadır. Şairin altı dörtlükten oluşan "Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela" ve otuz dokuz beşlikten oluşan "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" başlıklı şiirlerinin konusu ise tamamen toplumsal olup, Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya tarafından işgalini anlatmaktadır.

1. Gence Hanlığı'nın İşgali ve 19. Yüzyıl Azerbaycan Şiirine Yansımaları

1.1. Gence Hanlığı'nın İşgali Hakkında Bilgiler

Güney Kafkasya'da Safevilerin hâkimiyetinden ve ardından Osmanlıların 1590-1612 ile 1723-1735 yıllarındaki yönetiminden sonra, 1736-1747 tarihlerinde Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi Gence Hanlığı da Afşar Hanedanlığı'nın eline geçer. 1740-1759 yıllarında Gence hükümdarlığını yapan Şahverdi Han Ziyadoğlu, Kaçarlar soyundandır. Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah, kendi yönetimi döneminde Borçalı¹, Şemseddil (şimdiki Tovuz ili) ve Gazah'ı Gence'den alarak yine kendisine bağlı olan Kartli-Kaheti krallığına birleştirir. İç yönetim amacıyla yapılan bu kararın Borçalı için doğurduğu ağır sonuçlar, günümüze kadar devam etmektedir. 1747'de Nadir Şah öldürüldükten sonra Azerbaycan'da birçok büyük hanlık, diğer hanlıkları kendilerine birleştirme çabalarına girer; böylece hanlıklar arasında çekişmeler başlar. 1786'da, yaz mevsiminin evvelerinde (Бабаев, 2003: 32) Gence Hanlığı'nın başına, Şahverdi Han'ın oğlu Cevad Han Ziyadoğlu (1748-1804) geçer. Cevad Han, 1795'te Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Tiflis'e yaptığı askerî harekâta aktif şekilde iştirak eder.

Kartli-Kaheti hükümdarı İrakli; hem sürekli bağlı kaldığı İran coğrafyasında hüküm süren hanedanlıklardan kurtulmak hem de Dağıstan'ın mütemadi hücumlarının önünü almak ve kendilerinin hesap ettiği birçok toprağı geri almak amacıyla Rusya'nın himayesini ve askerî yardımını is-

¹ Borçalı, Gürcistan sınırları içinde yer almaktadır. "Günümüzde Gürcistan'da yarım milyon civarında Türk topluluğu bulunmaktadır. Resmîyette Gürcistan Azerbaycanlıları olarak adlandırılan bu topluluğa Gürcistan Türkleri, Borçalı Türkleri, Karapapaklar gibi isimlendirmeler de yapılmaktadır" (Memmedli, 2018: 9).

ter. 24 Temmuz 1783’de Rus hükümdarı II. Katerina ile Kartli-Kaheti kralı II. İrakli arasında Georgiyevsk Antlaşması imzalanır. Antlaşmaya göre Rusya, Irakli’nin ileride kazanılacak bölgeler de dâhil olmak üzere tüm toprak sınırlarının korunmasının garantisini veriyordu. Dolayısıyla bu antlaşma, “Rusya İmparatorluğu’nun geniş çaplı işgal planlarının açık şekilde beyanıydı” (Məmmədova, 2010: 330). Fırsatı sonuna kadar değerlendiren Rusya, bölgeye girdikten sonra hiç zaman kaybetmeden işgal planlarını gerçekleştirmeye başlar. Kartli-Kaheti, 1801’de resmen Rusya’ya birleştirildikten sonra Azerbaycan topraklarının hızlı ve sert işgal planlarını uygulamak için Kafkas Hattı Başkomutanlığına ve Gürcistan hâkimliğine Pavel Dmitriyeviç Sisyanov² getirilir. Sisyanov hemen Car-Balaken ve İlisu Sultanlığını işgal eder ve askerî hazırlık sürecinde Gence’ye her türlü diplomatik baskı uygulamaya başlar. Sisyanov, Cevad Han’dan büyük oğlu Uğurlu Han’ın rehin olarak yanına gönderilmesini talep eder. Car-Balaken işgal edildikten ve Gence etrafında askerî güçler artırıldıktan sonra Sisyanov’un Cevad Han’dan talepleri daha agresif hâl alır. Bu bakımdan 29 Kasım 1803 tarihli mektubu sert bir ültimatımdı (Mahmudov & Şükürov, 2009: 225). Gence’nin Gürcistan’a ait olduğunu bildiren Sisyanov’a Cevad Han’ın cevabı çok manidardır. Cevad Han; bu masala kimsenin inanmayacağını, Gürcistan’ı hep ecdatlarının yönettiğini belirtir. “Şimdiye kadar yapılmış olan camiler ve dükkânlar, Gürcülerin hâlâ muhafaza ettikleri yasalar, bunun ispatıdır; şimdi ben ‘Gürcistan’a valilik yapan hep benim atalarım’dır’ dersem kimse Gürcistan’ı bana geri vermez” der (Ek 1; AKAK, 1868: 589).

Oruçluk döneminde bir aydan fazla kuşatma altında susuz ve yakıtsız bırakılan Gence halkı, 3 Ocak 1804 gecesini Ramazan Bayramı’nda Rus ordusunun hücumuna maruz kalır. Mirza Adıgözel Bey’in *Karabağname* kitabında ifade ettiği gibi; Rus askerleri, Gencelilerin Ramazan Bayramı’nı Kurban Bayramı’na, ışıklı günlerini karanlık geceye dönüştürürler (Mirza Adıgözel, 2006: 53). Rus kaynaklarına göre; Gence savaşında 1.500 kişi öldürülmüş, halktan 17.224 kişi esir alınmıştır (AKAK, 1868: 592). Ancak Uğurlu Bey, mektubunda Gence halkından 3.700 kişinin katledildiğini yazar (AKAK, 1868: 595-596). İşgalden sonra hanlığın adının bile tarihten silinmesi için Gence’nin isminin Rus ismiyle değiştirilmesine karar verilir. Çar I. Aleksandr (1777-1825), 5 Şubat 1804 tarihli mektubunda Sisyanov’a, Gence’nin Rus ismiyle adlandırılması teklifini onayladığını ve bunun hayırlı olacağını bildirir (AKAK, 1868: 594). Böylece Gence, Çar I. Aleksandr’ın eşi Yelizaveta’nın şerefine Yelizavetpol olarak adlanır; “Gence” sözünü kullananlara ceza uygulanır.

2 Павел Дмитриевич Цицианов (1754-1806).

Gence, stratejik durumuna göre Çarlık Rusya için çok önemliydi. Sisyanov, A.Vorontsov'a yazdığı mektubunda; Asyalılar arasında yenilmez kale olarak görülen Gence kalesinin bütün bölgeyi korku altında tuttuğunu, Gence'nin ele geçirilmesiyle Gürcistan'ın Hazar Denizi'ndeki ticaretinin kolaylaşacağını bildirir (AKAK, 1868: 592). Sisyanov'un Gence'ye yaptığı zulüm, planlı bir cezalandırmaydı. Gence'ye karşı yapılan çok sert, acımasız ve agresif davranışların altında bir taraftan komutanın aslen Gürcü olması, Cevad Han'ın ise Gürcülere karşı Kaçarlar hanedanının yanında saf alıp Tiflis'e hücumda iştirak etmesi olabilir. Sisyanov, "Gürcülerin asırlarca Türklerin idaresi altında yaşamasının öcünü kaddar bir şekilde Gence'den ve Gencelilerden almıştır" (Əhmədli, 2019) tarzında yorumlara sıkça rastlamaktayız. Bunun yanı sıra Gence Hanlığı; Borçalı ve Şemseddil bölgeleri için her zaman Gürcülerle ters düşmüştür. Başka açıdan bakıldığında İran birliklerinin Gence'ye doğru hareket etme olasılığı konusunda endişe duyan Sisyanov (Бабаев, 2003: 62), yeni atanmış bir komutan olarak kendisini ispatlamak, bunun için de sert ve hızlı tedbirlerden kaçınmamak gerektiğini düşünmüştür. Ayrıca bölgedeki Ermenilerin, durumu kendi lehine çevirmek için ajitasyon yapması da Rus yönetimi kışkırtan sebeplerden biridir. Şöyle ki, Kafkas Arkeografya Komisyonu Belgeleri³ toplusunun 1803 yılının Şubat-Aralık aylarında Şemkir-Gence'ye dair belgelerinde, Ermenilerin bu dönemde yaptıkları provokasyonlarla ilgili bilgilere rastladık. Rusya'nın Tiflis'teki elçisi R.İ. Kovalenski'nin Sisyanov'a yazdığı 17 Aralık 1802 tarihli raporunda şu cümleler yer almaktadır: Tiflis'te dört Ermeni tüccar, Gence hanının onları kovduğu, canlarını zor kurtardıkları, geriye yirmi yedi tüccar kaldığı hakkında bilgi vermiştir. Han, onlardan para istiyormuş. Kovalenski, Cevad Han'a bu "küstah" davranışıyla ilgili mektup gönderdiğini bildirir (AKAK, 1868: 587). Bir başka belgeye bakacak olursak, Ermeni asıllı İ.P. Lazarev'in⁴ 9 Ocak 1803 tarihli raporunda; Şemseddil köyü sakinleri olduğunu ve çalıştıkları Gence'den yeni döndüklerini söyleyen iki Ermeni'nin iddiaları yer almaktadır. Bu iddialara göre tüm Gence Ermenileri; Rus askerlerinin Gence'ye varmasını sabırsızlıkla bekliyor çünkü Müslüman kanunlarına göre Ermenilere baskı ve zulüm uygulanacakmış, bu sebepten Gence hanına karşı önlemler alınması gerekiyormuş (AKAK, 1868: 587). N.F. Dubrovin⁵ (1837-1904),

3 Kafkas Arkeografya Komisyonu başkanı Adolf Petrovich Berje'nin (1828 - 1886) editörlüğünde Rus yetkililerin inisiyatifıyla, "İmparator Majestelerinin izniyle" X. yüzyıldan 1862 yılına kadarki Kafkasya tarihine ilişkin belgeler "Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии" adıyla 13 cilt hâlinde yayınlanmıştır. Kafkasya halklarının tarihi hakkında çeşitli bilgiler içeren 13 ciltliğin II. cildinde Pavel Dmitriyeviç Sisyanov'un 1802-1806 yıllarındaki yönetim dönemi ele alınmıştır (AKAK, 1868: 586-603).

4 Иван Петрович Лазарев (1763-1803) — 1799'da Gürcülerin daveti üzerine Tiflis'e gelen Rus ordusunun başındaki komutandır.

5 Nikolay Fyodorovich Dubrovin (Николай Фёдорович Дубровин) — Rus tarihçi, akademisyen ve Rus İmparatorluk Ordusu'nun generalidir.

Sisyanov'un Kafkas'taki başarılı faaliyetinden bahsederken, İran ve Türkiye'den gelenlerin hesabına bile olsa bölgeye mümkün olduğunca fazla Hristiyan yerleştirmesini en stratejik uygulamalardan biri gibi değerlendirir (Дубровин, 1866: 479-480).

Sisyanov'un ölümünden (1806) sonra bölgedeki başkomutanlık görevini 1806-1811 yıllarında General Feldmareşal Gudoviç⁶, 1809-1811 yıllarında ise General Tormasov⁷ yapmıştır. 6 Temmuz 1811'de başkomutanlığa atanan General Filipp Pauluççi⁸ 1812 yılına kadar bu görevde kalmıştır. 7 Nisan 1812 tarihli raporunda Pauluççi; Cevad Han'ın 1804 yılından beri askerî gözetim altında tutulan kadınlardan oluşan aile fertlerini serbest bırakarak İran'a gitmelerine izin verdiğini yazar. Şu kesin kararının sebeplerini açıklarken öncelikle suçsuz kadınların hapis altında tutulmasının uygunsuz bir hareket olduğunu ve onların serbest bırakılmasından korkmanın yersiz olduğunu düşündüğünü belirtir. Daha sonra devlet bütçesini gereksiz maddi harcamalardan kurtarmak ve Cevad Han'ın İran'daki ailelerini talep eden oğullarıyla entrikaları bitirmek adına bu adımı attığını, ayrıca bu hareketin İran tahtının varisi Abbas Mirza ile düzgün bir şekilde ilişki kurmak için fırsat olabileceğini ifade eder. Cevad Han'ın Bacı Hanım adlı eşinin İran'a gitmek istemeyip Karabağ'daki kızının yanına gittiğini yazan Pauluççi, İran'a gidenlerin isim listesini verir: Cevad Han'ın eşi Şükûfe Hanım, farklı eşlerinden olan kızları Hatun Begüm ve Balaca Begüm, torunu Musahip Ağa ve annesi Tuti, Uğurlu Beyin kızı, yanlarında 3 hizmetçi (AKAK, 1873: 119-120). İrevanlı Hüseyinkulu Han'ın Kahet, Kızık, Arakva hükümdarları ve halkına yönelik 19 Mayıs 1812 tarihli mektubunda da Marki⁹ Pauluççi'nin Cevad Han'ın ailesini serbest bırakıp İran'a gönderdiğini, Şehzade ile barış imzalamak istediğini yazar (AKAK, 1873: 356).

1804'te Çarlık Rusya ile Kaçar hanedanı arasında başlayan savaş, 1813'te Kaçarların yenilgisiyle sona erer ve Gülistan Antlaşması'yla Azerbaycan ikiye bölünür. Gence'nin adı 1918 yılına kadar Yelizavetpol olarak kalır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) kurulmasıyla Gence, kendi adına kavuşur. 1920'de Sovyet işgali sonrası en büyük isyan yine Gence'de çıkar, yine tek başına kalan Gence, katliama uğrar. 1935'te şehrin adı değiştirilerek Kirovabad¹⁰ yapılır. Sovyetler Birliği dağılmaya başladıktan sonra, 30 Aralık 1989 tarihinde Azerbaycan halkı, Gence'nin ismini yeniden geri alır. Görüldüğü üzere Rus emperyalizmi; hangi yönetim

6 Иван Васильевич Гудович (1741-1821).

7 Александр Петрович Тормасов (1752-1819).

8 Filippo Paulucci delle Roncole (1779-1849). Rusça: Филипп Осипович Паулуччи.

9 Batı Avrupa'da soyluluk unvanıdır.

10 Сергей Миронович Киров (1886-1934). Kirov, Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin (1922) kurucularından biridir. Azerbaycan Bolşevik Komünist Partisi başkanıdır. 1935'te Gence'nin adı, Kirov'un anısına Kirovabad olarak değiştirilmiştir.

biçimi olursa olsun, Gence Hanlığı'nın mücadelesinin ve Gence halkına yapılan katliamın tamamen hafızalardan silinmesi için "Gence" adını bile tarihten silmeye kalkışmıştır.

1.2. Gence Hanlığı'nın İşgaline Dair 19. Yüzyılda Yazılan Şiirler

Gence Hanlığı ve Cevad Han, zamanında birçok edebî eserin konusu olmuştur. *Karabağnameler*'de Gencenin direnişi, işgali ve Cevad Han'ın katledilmesiyle ilgili birçok şiir olduğuna değinilmiş ve Gence halkının nasıl mücadele ettiğinin bilinmesi için birkaç örnek parça verilmiştir. Müellifi belli olmayan bu parçalar, halk şiiri gibi kabul edilmektedir:

Səmtində öldürən çoxdur.

Gələnə heç sözüüm yoxdur.

Müxənnəs var isə qaldır,

Yüz min rus gəlsə vur öldür.

Cavad xan bu nə olacaq

Dildən dilə söylənəcək.

Cavad xan bir xan olacaq,

Aləmdə dastan olacaq...

***

Sərəsgərdir Əmin paşa

Hökmün keçər dağa-daşa...

(...)

Həp əsir olduq gavur elində.

Döyüşə çıxdı çərxi,

Kimi seyid, kimi hacı,

Mollalar sizə duaçı,

Həp əsir olduq gavur elində. (Qarabaği, 2006: 54)

19. yüzyıl Azərbaycan edebiyatında daha çok tanınmayı hak eden Mirza Bakış Nadim (1780-1878); gazel, muhammes, kaside, müstəzat, aynı zamanda koşma gibi nazım türlerinde şiirler yazmıştır. "Hicri 1218 Seneden 1243 Seneye Gibi Kafkas'ta Olan Birkaç Tarihî Hadiseler" başlıklı muhammesinde; Çarlık Rusya'nın Kafkas'a girişi ve Azərbaycan hanlıklarını teker teker işgal etme süreci ele alınmaktadır (Nadim, 2018: 160-169). 19. yüzyıl Azərbaycan edebiyatında istiklal konusuyla ilgili yapılan çalışmalarda değinilmesi gereken bu manzume, pek bilinmemektedir ve şimdi-

ye kadar ayrıntılı şekilde incelenmemiştir. Manzume, kırk dört beşlikten oluşmaktadır ve 1803-1828 yıllarındaki 25 senelik süreci anlatmaktadır. Eserde; Azerbaycan hanlıklarının, Azerbaycan hanlarının ve Rus komutanlardan birkaçının ismi geçmektedir. Şiirin ilk bentlerinde; öncelikle fani dünya sorgulanır, Rus ordusunun Tiflis'e yerleşmesi, ardından Car-Balaken'i, Dağıstan'ı ele geçirerek Gence'nin kapısına direndiği anlatılır. Manzumede, Gence Hanlığı ile ilgili altı bent yer almaktadır, yedinci bentte ise Gence işgal edildikten sonraki olaylar anlatılmaktadır. Gence'yle ilgili ilk beşlik; Sisyanov'un ağzından verilir. Şurada Sisyanov'un Cevad Han'a göndermiş olduğu mektubun içeriğinden bahsedilir:

*İbtida Gəncəyə təklif ki, ey xan Cavad,
Əmrinə etsən əməl, hasil olur cümlə murad.
Özü də heyni-xəzayin qılıram şəhrin abad,
Ölkələr eyləmişəm künfəkün, bərbad
Üstüvə çəkdirərəm ləşgərü topü topxanə.*

(Önce, emirlerine tabi olması hususunda Gence'ye teklif gönderdi: Kabul ederse herkes muradına erer, şehri de abat ederim. Ülkeleri “kün fe yekün”¹¹, berbat eyledim; Ordumu, topumu, tophanemi üzerine yollarım).

*Yazılıb naməyə çünki nədir, ey əhli-firəng,
Vay haluva, topraq gözüvə, başuva səng.
Ki sənünlən mən əgər eyləməm azimi-cəng,
Bir müsəlman mənə gər olmuya bu gündə kömək,
Genə tabe dögüləm qovmi-Firəngistanə.*

(Ey Avrupa halkı; mektupta yazılmış, mesele nedir? Vay hâline, toprak gözüne, başına taş; eğer seninle kararlı şekilde savaş yapmazsam... Hiçbir Müslüman bana yardım etmese bile, yine de Avrupa halkına tabi olmam).

Şu beşlikte Cevad Han'ın tepkisi verilmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında “Fireng” (Frenk) ve “Firengistan” sözleri, Avrupa ve Avrupalı anlamlarında kullanılmıştır. Şiirde, Ruslar da bir Fireng gibi tanımlanmıştır. Sıradaki beşlikte, Cevad Han'ın cevabını alan Sisyanov'un öfkesinden ve hızlı savaş hazırlıklarından bahsedilmektedir:

*Bu xəbər ərz olunub xidmətinə oldu qəzəb,
Topü topxanəvü saldatı edib hazır şəb,
Döğüldü cəngi-təbil mən edirəm Gəncə tələb,
Əsrmiş nə kimi baş vurmaqdan sındı xətb.
Gəncə malın əsirilən tökə Gürcüstanə.*

11 “Kün fe yekün”, “‘Ol’ der ve olur” anlamındadır.

(Bu haber kendisine yetiştiğinde öfkeleni. Topu, tophaneyi, askeri geceden hazır etti. Savaş davulları çalındı: “Gence’yi istiyorum”. Kendini kaybetmiş deve gibi başını çarpmaktan odunu kırdı. Gence’nin malını esirleriyle birlikte Gürcistan’a dökmek istedi.)

*Əzmi-rah eylədilər Gəncəyə təyin səfər,
Saldu dava qəravul, keçdi neçə xovfü xətər.
Nəqşi-bəd getdikcə olmadı misrətə əsər,
Topü qumbara səsindən yetib əflakə xəbər,
Açılıb dəriçələr, çıxdı mələk seyranə.*

(Gence’yle savaşmak için kararlı şekilde yola çıktılar. Muhafızlar savaştlar, birkaç tehlike atlatıldı; şehir fazla zarar görmedi. Topların ve bombaların sesi göklere ulaştı; kapılar açıldı, melekler seyre çıktı.)

*Düşdü məhsuriyə qələ necə cəngə şüğul
Zərb həngamidə bir pərrə verər gəllə fühul
Nə qədər ki, verəsən layiqdir bu sözə tul,
Ayyəi-əməri-xudadır bizə çün əməri-Rəsul,
Padşah olmasa düşmək bir bicadır nöqsanə.*

(Kale, belalı bir savaşta nasıl da mahsur kaldı. Savaş meydanında askerleri komutan kanatlandırır. Ne kadar uzatsak da o, bu sözlere layıktır. Çünkü Resul’ün emri, bize Allah’ın emrettiği ayettir; padişah yokken hataya düşmek olmaz.)

*Xülasə, eydi-şəbi-sevvomi- dey alındı qala,
Xalqı çox azqındı, oldu müsəllət bu bəla.
Oldu mərhum Cavad xan, talanıb nüqrə, tələ¹²,
Qeyri biismətlik oldu illa hövlə vələ¹³
Dərü divarü küçə döndü təməm al qanə. (Nadim, 2018: 161-162).*

(Kısaca; bir kış günü, bayramın üçüncü gecesinde kale alındı. Bir bela musallat oldu, halk kendini kaybetti, Cevad Han merhum oldu. Altın ve gümüşler talandı, ardından artık namus da elden gitti, ya sabır. Kapılar, duvarlar, sokaklar hepten al kana boyandı).

Şiirin geneline bakıldığında Gence Hanlığı’ndan daha fazla bahsedilmiştir. Daha sonraki bentlerde; Gence’yi işgal ettikten sonra Çarlık Rusya’nın işgalcilik hareketleri, yaptıkları ve yapacakları ele alınmaktadır.

12 Transkripsiyon veya baskı hatasıdır, “Tıla” olmalı. Azerbaycan divan edebiyatında “altın” anlamında kullanılmıştır.

13 “La Havle vələ”, kişinin sabrı zorlandığında kullandığı ibaredir. La havle ve la kuvvete illa billahil aliyyil azim: Kuvvet ve güç sadece büyük ve yüce olan Allah’ın yardımı ile olur.

Revan Hanlığı'nı ele geçirdikten sonra Rusya'nın Tahran'a doğru yol alacağına işaret edilir. Ruslar; Guba, Derbent, Bakü, Salyan gibi bölgeleri aldıktan sonra Azerbaycan'ın tamamına hâkim olurlar, Irak ve Hindistan'a kadar yol alırlar:

Sakini-Gəncə olub, eylədilər fikri-Rəvan,

İrəvan düşsə ələ heç, bizimdir Tehran.

Quba, Dərbənd vəli Badkubə, həm Səlyan,

Cümlə Azərbaycan, həm İraqü Hindistan.

Bu xəbər getdi sərih Şah Baba Xaqanə. (Nadim, 2018: 162).

(Genceye yerleştikten sonra İrevan'ı düşünmeye başladılar: “İrevan ele geçerse, artık Tahran da bizim olur; Guba, Derbent, Bakü, Salyan, tüm Azerbaycan, hatta Irak ve Hindistan”... Bu haber açık bir şekilde Şah Baba Hakan'a gitti.)

Şiirde adı geçen Şah Baba Hakan, Kaçar hanedanının ikinci şahı Fethali Şah'tır (1772-1834). Fethali Şah'ın gerçek adı Babahan'dır, “Hakan” mahlasıyla şiirler yazmıştır. 1797-1834 yıllarında hükümdarlık etmiştir.

Daha sonraki bentlerde; Kaçar ordusunun Ruslarla savaşından ve yenilgisinden bahsedilir, bütün olanlar tarihin kederli sayfası gibi değerlendirilir. Baş gösteren olayların sebebini ve Rusya'nın işgalcilik siyasetini şairin gayet net şekilde anladığı ve bu duruma vatansız bir aydın olarak üzüldüğü görülmektedir (Mustafayeva, 2017: 128). Muhammesin konusu; en baştaki giriş faslı ile olayların gelişmesinin ardından son bentte sanki bir sonuca bağlanmamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesiyle ilgili eserlerin sayısı az olduğu için bu tür şiirlerin sanatsal yönünden çok, konusu ve ana fikri ilgi görmektedir.

Gence katliamıyla ilgili döneminde yazılmış en ünlü şiirlerden biri, Genceli Hasan adlı şaire aittir. Şiir ilk defa 1918'de Mirza Abbas Abbaszade (1870-1920) tarafından yayımlanmıştır (Mumtaz, 1935: 50-51). “Gence'nin Gırğını¹⁴” başlıklı on bir heceden, dört bentten oluşan bu şiir kısa ve sade bir dille Gence katliamını özetlemektedir:

Görən bilən eşidənlər yansınlar,

Gör nə yaman oldu halı Gəncənin.

Bizə imdad verməz padişah zadə,

Məgər tutulubdur yolu Gəncənin.

(Görenler, bilenler, işitenler yansınlar; bakın Gence'nin hâli ne yaman oldu. Şehzade bize yardım edemez; meğerse Gence yolu kapanmıştır.)

14 Gırğın – katliam.

Baydaqları¹⁵ burç üstündə qurdular,

Tıfıl uşaqları hamu qırdılar.

O zamanki Cavad xanı vurdular,

Sanasan qırıldı beli Gəncənin.

(Burçların üstüne bayraklarını kurdular. Küçük çocukları hepten kırdılar. Cavad Han'ı vurdularında sanki Gence'nin beli kırıldı.)

Bayram gecəsində qalanı aldı,

Dört yanın çevirüb qılıçın çaldı.

Ərkəgi qırılıp dişisi qaldı.

Al qana boyandı çölü Gəncənin.

(Bayram gecesinde kaleyi aldı. Dört taraftan kuşatarak kılıç çaldı. Erkeği kırdı, dişisi kaldı; Gence'nin çölü al kana boyandı.)

Gəncəli Həsənəm yüregim acı,

Mosko¹⁶ fürsət tapıb çaldı kılıcın.

Şəmsəddinli, Qazah, Borçalı, Gürcü

Taladı, qalmadı malı Gəncənin.

(Genceli Hasan'ım, yüreğim acıdır; Moskova fırsatını bulup kılıç oynattı. Şemseddinli, Gazah ve Borçalı halkları, ayrıca Gürcüler, Gence'nin malını yağmaladı, geriye hiçbir şey kalmadı.)

Genceli Hasan, Ramazan Bayramı'nda hücum eden Rusların çoluk çocuk demeden herkesi kılıçtan geçirerek Gence'yi al kana boyamasını ve şehrin viraneye dönüşmesini şiirin lirizmini bozmadan sade ve çok samimi bir dille anlatmıştır.

Gence savaşıyla ilgili Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun "Ey kadılar, geldi kazadan bela" ve "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" dizeleriyle başlayan iki eseri vardır.¹⁷ Ahmet Caferoğlu, Genceli Hasan'ın bahsi geçen "Gence'nin Gırğını" ve Dilbazoğlu'nun "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan" adlı şiirlerinden verdiği örnek parçaları, tarihi sahteleştirilmeye çalışan Rus tarihçilerine cevap olarak sunmuştur: "Bu iki şairin tasvirleri Rusların katliamdan çekinmediklerine açıktan açığa kâfi bir delildir" (Caferoğlu 1932: 297). Bu eserler, Azerbaycan edebiyatında istiklal mücadelesine dair en eski edebî örneklerdir ve "Rusların Gence şehrine ve ahalisine karşı gösterdikleri vahşeti tasvir etmesi itibarı ile" pek ehemmiyetli birer destandır (Caferoğlu, 1932: 296).

15 Baydaq – bayrak.

16 Mosko – Moskova.

17 Bu iki şiir, "Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Edebi Sanatı" başlıklı bölümde ayrıntılı şekilde incelenmiştir.

2. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Hayatı

2.1. Dilbazoğulları Nesli

Dilbazoğulları, Azerbaycan tarihine, bilimine, edebiyatına pek çok katkıda bulunan en köklü ve ünlü nesillerden biridir. *Dilbaziler* kitabının yazarı İsmail Umudlu'nun belirttiği gibi Dilbazoğulları neslinin soyadı; 19. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren daha çok "Dilbazov" olarak kullanılsa da halk arasında önceden olduğu gibi "Dilbazoğulları", "Dilbozlu", aynı zamanda edebî kaynaklarda "Dilbazi" yahut "Dilbazzade" olarak geçmektedir (Umudlu, 2007: 7).

"Dilbaz" sözü; esasen Farsçadaki "dil" (gönül, yürek) sözünden yola çıkılarak gönül şenlendiren, candan birisi, gönül okşayıcı ve daha fazla "yürekli" gibi anlamlandırılmaktadır. Fakat Dilbazoğulları neslinden birçok ailenin sırf Savefi-Osmanlı savaşından sonra İran coğrafyasına göç etmesini ve Azerbaycan'ın Batı bölgelerinde Farsçanın pek etkin güce sahip olmadığını dikkate alacak olursak "dilbaz" sözünün Türk kökenli "dil" sözünden türediğini ve "güzel söz söyleyen, konuşmasıyla ikna eden" anlamını ifade ettiğini düşünüyoruz.

Dilbazoğulları, Sovyet dönemine kadar daha çok Gence Hanlığı'na bağlı Gazah bölgesinin Musaköy, şimdiki adıyla Hanlıklar köyünde yaşamış, Dilican¹⁸ dağlarını yayla olarak kullanmışlardır. Neslin bazı kolları Borçalı'da yaşamışlardır. Savefi-Osmanlı savaşından sonra bu nesilden birçok aile, Savefi topraklarına göç etmiştir. Bölgeye Rusların gelişiyle 19. yüzyıl sonlarından başlayarak Dilbazoğulları'ndan Osmanlı'ya göç edenler de az değildir. Mir Hamza Nigâri, Amasya'ya göç etmeden önce Dilbazoğulları'nın köyünde Rencur Hanım, Sadi Karabaği, aynı zamanda Abdurrahman Ağa ile aynı soydan gelen Rahim Ağa Dilbazov ve oğlu Vahidî gibi "şair mütasavvıfları mürit olarak kabul etmiştir" (Amanoğlu Guliyev, 2018: 9). Anne tarafından Dilbazoğulları neslinden olan Mustafa Ağa Arif ve Kazım Ağa Sâlik gibi şairlerle birlikte Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu da Azerbaycan yazılı edebiyatında âşıklık geleneğini devam ettiren ünlü şair (Qasımzadə, 1974: 56) olarak kabul görmektedir.

Sovyet döneminde zulüm görmüş bu nesilden 1931'de kolhoz kuruculuğuna itiraz eden yedi kişi kurşuna dizilmiş, beş aile sürülmüş, köy halkının mal varlığına el konulmuştur. Dilbazoğulları; Repressiya (Kırmızı Terör) yıllarından da nasibini almış, çok sayıda kurban vermiştir. Günümüzde bu nesil daha çok Azerbaycan'ın Gazah, Gence ve Bakü bölgelerinde yaşamaktalar (Umudlu, 2007: 9-11). Umudlu'ya göre, Dilbazoğulları'ndan Türkiye'de hâlihazırda beş yüz kadar kişi var ve onların birçoğu "atalarının Gazah-Bor-

18 Dilican, şimdiki Ermenistan sınırları içerisinde yer alan turistik şehirdir.

çalı sınırından geldiğini” biliyorlar. Bu neslin ortak çizgileri; “necip simalı”, beyaz tenli, uzun boylu, derin entelektüel yetenekli, analitik zekâlı, kararlı, vatansever, kendi geçmişlerine bağlı ve uzun ömürlü olmalarıdır (Umudlu, 2007: 12). Dilbazoğulları soyundan tanınanların başında duran kişi, “Şair” mahlaslı Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'dur; Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı'nda en ünlü isim ise Mirvarid Dilbazi'dir (1912-2001).

2.2. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Hayatı Hakkında Bilgiler

Bilindiği üzere Gazah, Şemseddil ve Borçalı bölgeleri Gence vilayetinin terkindeydi. Osmanlı'nın geri çekilmesi üzerine 1735'te Gence'yi alan Nadir Şah Afşar, bu geniş coğrafyayı daha kolay yönetebilmek ve kendisine muhalif olan Ziyadoğulları'nın gücünü azaltmak için Gazah, Şemseddil ve Borçalı mahallerini Kartli-Kaheti krallığına bağlar. Bu resmî bölgeye rağmen Gazah; Şemseddil-Borçalı bölgelerini her bakımdan Gence'ye bağlayan manevi, kültürel ve siyasi bir güç olmuştur. Gazah toprağının yetiştirdiği Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, hayatı ve edebî sanatıyla yeterince tanınmaya layık şairlerdendir.

“Şair” mahlaslı Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun hayatı hakkında bilgiye pek rastlanmamaktadır. Ağa neslinden olup oldukça nüfuzlu, saygın ve muhterem bir insan gibi tanınmıştır. Dilbazoğlu, Gazah mahallinin Musaköy, şimdiki adıyla Hanlıklar köyünde doğmuştur. Babası Molla Ali Ağa'dır. Dilbazoğlu, Gence hükümdarı Cevad Han taraftarı olması gerekçesiyle Gürcü hükümdarı II. İrakli'nin emriyle gözleri oyulmuştur. Köçerli'nin deyişiyle, bütün hüner ve çabalarını “vatandaşlarının hayır ve salahı yolunda sarf etmiş”, kendi yaşamını ve salahını unutup halkın derdine yanmaktan sonunda kötü niyetli ve namert düşmanlarının hile ve şeri yüzünden gözlerinden olmuştur: “*Evet, şöyle kadir ve kıymeti bilinmeyen millet bahadırı hakkında şöyle derler: El için ağlayan, gözsüz kalır.*” (Köçerli, 2005: 229).

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında yaşadığı bilinmektedir. Kesin tarihle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır fakat kendi şiirinde belirtilen iki rakam üzerinden yola çıkıldığında şairin doğum tarihi hakkında daha yakın tahminde bulunabiliriz. Şöyle ki; şairin “Dağlar” adlı şiirinde “Bin iki yüz on bir sene, Kazadan ok değdi bene” mısralarından şairin 1211 senesinde, miladi takvimle 1796-1797 yıllarında gözlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Hemen arkasınca gelen diğer dörtlükte ise şair, “Kırk bir sene oldu yaşım” diye kendi yaşımı belirtir. 1796-1797 yıllarında kör kalan şair, bu şiiri 41 yaşındayken yazmıştır. Bu rakamlardan yola çıktığımızda şairin en geç Hicri 1170, yani Miladi 1756-1757 yıllarında veya daha önce doğduğunu tahmin edebiliriz. Şairin bu şiiri kör olduktan hemen sonra değil de birkaç yıl sonra yazma ihtimalini de

göz önünde bulunduracak olursak Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun 18. yüzyıl sonlarında değil de kesin olarak 18. yüzyıl ortalarında doğduğunu söyleyebiliriz. Şairin ölüm tarihi hakkında da bir bilgiye rastlanmamaktadır, 19. yüzyıl başlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.

2.3. Mirvarid Dilbazi'nin “Kör Şair” Manzumesinde Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu Karakteri

Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı'nın ve Dilbazoğulları neslinin önde gelen şairlerinden Mirvarid Dilbazi, “Kör Şair” adlı manzumesinde (Dilbazi, 2004: 207-222) Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu karakterini yaratmıştır. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu hem istiklal şairi hem de mütefekkir bir insan gibi işlenmiş; uzun boylu, cüsseli, yakışıklı, esmer, “şah” görünüşlü olarak tasvir edilmiştir.

Eser; Şemseddil ve Gazah'ın Gürcü çarı II. İrakli hükümrânlığına verilmesi sahnesiyle başlar. Kartli-Kaheti krallığının Azerbaycan Türklerine uyguladığı radikal siyaset sonucunda ortaya çıkan faciaların temelinde Çarlık Rusya'nın yer aldığı fikri, manzumede şöyle ifade edilir:

Misal var: “Arxalı köpək qurt basar”,

Onun arxasında dayanıbdır¹⁹ Çar,

Hökmünde silahlı, saysız ordular. (Dilbazi, 2004: 210)

Bu duruma itiraz eden Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, Gazah halkına Gence hükümdarı Cevad Han'dan yardım istemeyi önerir. Mirvarid Dilbazi, şairin ağzıyla Cevad Han hakkında şunları anlatır:

Baba, ibrət alın bir Cavad handan,

Üstünə düşüblər gör neçə yandan,

Oysa döyüşlərdə “ölüm ya zəfər” –

Deyərək döyüşər, belə kişiler

Kimin qarşısında əyilə bilər? (Dilbazi, 2004: 213)

Dört bir yandan saldırıldığı hâlde Cevad Han'ın “ya ölüm ya zafer” diye yiğitlikle savaşması, böylesine mert bir erkeğin kimsenin karşısında eğilmemesi gibi örnek davranışlar, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu karakteri aracılığıyla dile getirilir ve Cevad Han'dan ibret alınması gerektiği vurgulanır. Sözü kayda alınmayan şair, Gence'ye gider ve geri döndüğünde İrakli'nin emriyle gözleri çıkarılır. Vatani ve milleti için gözlerinden olan şair, erdemlikle şöyle der: “Allah bize başka gözler bahşetmiştir. Gözleri oyulan mütefekkirler, kalp gözüyle görür”. Eserin sonunda Mirvarid Dilbazi, şairin “aydan ışıklı, yıldızdan parlak gözlerine” kıyana Allah'ın kıymasını temenni eder (Dilbazi, 2004: 218).

¹⁹ Dayanıbdır – durmuştur.

3. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun Edebî Sanatı

Feridun Bey Köçerli, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'yu Molla Penah Vâgîf asrının muhterem şairlerinden biri gibi değerlendirir (2005: 229). Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu şiirlerine ilk olarak, Güney Kafkas (Transkafkas) müftisi Mirza Hüseyin Efendi Gayıbov'un²⁰ 1860'ta tertip ettiği "Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır" adlı yazma eserinde rastlanmıştır. Daha sonraları Köçerli'nin 20. yüzyıl başlarında yayımlanan *Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı* kitabında Dilbazoğlu hakkında verilen bilgi ve şiirler ile şair, edebî camiaya tanıtılmıştır.

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun günümüze dört adet şiiri ulaşmıştır: "Ağlaram" ve "Dağlar" redifli iki şiir; Gence'nin işgalinden sonra yazdığı "Ey kadılar, geldi kazadan bela" ve "Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecrefardan" dizeleriyle başlayan iki şiir. Tüm bu şiirleri şair, gözleri oyulduktan sonra yazmıştır. "Ağlaram" ve "Dağlar" şiirleri şairin kişisel duygularının ifadesi olup sanatkarlık değeri yüksek edebî örneklerdir. Şairin diğer iki şiirinin konusu ise tamamen toplumsal olup, Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya tarafından işgaliyle ilgilidir.

3.1. "Dağlar" Şiiri

Dokuz dörtlükten oluşan "Dağlar" (Qayıbov, 1989: 126-127) şiirinde, gözleri dağlanarak dünya ışığına mahrum bırakılan şair, dağlarla dertleşir:

*Bivəfa mülki-dünyada
Könlü çox viranəm, dağlar,
Könlüm istər gözüm görməz,
Sizə mən heyranam, dağlar.*

(Vefasız dünya mülkünde gönlüm çok virandır, dağlar. Gönlüm ister, gözüm görmez. Size ben heyranım dağlar.)

*Bizə çəkdi fələk dağı,
Könlümüz gəmlər övrağı.
Qaralub ömrüm çırağı,
Ağlaşur pərvanam, dağlar.*

(Felek bize dağ çekti. Gönlümüz gam yapraklarıdır. Ömrümün çırası kararmış; pervanem ağlaşır, dağlar.)

20 Mirzə Hüseyin Əfəndi Qayıbzadə (1830-1917). Gazah bölgesinin Salahlı köyünde dünyaya gelmiştir. Tiflis Müslüman Ruhani Mektebinde Şariat ve Doğu dillerinden ders vermiş, 1879-1883 yıllarında Gori Muallimler Seminyasında Arapça ve Farsça öğretmeni olarak çalışmıştır. 1883-1917 yıllarında Kafkas müftülüğü görevini yapmıştır. Sağlığında yayımlanmayan "Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır" adlı yazmaları, transkripsiyonu yapılarak Kiril alfabesiyle dört ciltlik kitap hâline getirilmiş; ilk cilt 1986'da, kaynak olarak kullandığımız ikinci cilt ise 1989'da basılmıştır.

*Dövran bizə xub al etdi,
Bizi aşüftə-hal etdi,
Zövgin bizə halal etdi,
Gedirəm, mehmanam, dağlar.*

(Devran bize güzel tuzak kurdu; bizi perişan hâle soktu, zevkini bize helal etti. Gidiyorum, misafirim ben, dağlar.)

*Dağlar vəsfi-halim bilsün,
Barigahə dua gilsun,
Hatifinden bir səda gəlsün
Sərəncamın qanam, dağlar.*

(Dağlar hâlimin nasıl olduğunu bilsin, yüce makama dua etsin. Gaipten bir ses gelsin, mahiyetine varayım, dağlar.)

*Qəsd etmək olmaz cana da,
Can tab etməz hicrana da,
Neçə il zülmətxanada,
Bana zindan qanam, dağlar.*

(Cana da kastedilmez ki. Can da ayrılığa dayanamaz ki. Yıllarca bana zindan olan karanlıklarda kalıyorum.)

*Min iki yüz on bir sənə,
Qəzadan ox dəgdi mənə,
Dövran bərəks oldu yenə,
Hicr oduna yanam, dağlar.*

(1211 senesinde kaza ve kaderden bana bir ok dəgdi; devran yine ters döndü. Ayrılık ateşiyle yanayım, dağlar.)

*Qırx bir sənə oldu yaşım,
Zülmətdə sərgərdan başım,
Bivəfa qövmü qardaşım,
Necə düşmən sanam, dağlar.*

(Yaşım 41 oldu, başım karanlıklar içinde şaşkın hâlde. Toplum, ak-rabalar ve kardeşlerim vefasızlar; onları nasıl düşman hesap edebilirim, dağlar?)

*Mucdəhid ixtilaf edər,
Hərə bir qulunan gedər:
Müqəllədir, ya qəsd edər
Ki, doldu peymanam, dağlar.*

(Müçtehit²¹ ihtilaf eyler, herkes bir kul ile gider; ya taklit eder ya da kasıtlı yapar. Ahdimin süresi doldu, dağlar.)

*Şairəm, dünyaya gəldim,
Bir zaman ağlayub, güldim,
Məzluməm, zülm ilən öldim,
Bu sözdür nişanəm, dağlar.*

(Şairim dünyaya geldim. Bir zamanlar ağlayıp güldüm. Mazlumum, zulümle öldüm. Bu sözdür nişanem, dağlar.)

Şair, feleğin gözlerini dağladığını ve gönlünün gam sayfalarına dönüştüğünü anlatır. Şairin ömür çırası karardığı için ışığa hasret kalan pervaneler bile ses sese verip ağlamaktalar. Kendini bu fani dünyada misafir olarak gören şair, dağlara veda ederek artık gideceğini bildirir. Şair, dağlara yalvararak kendisi için Allah'a dua etmelerini temenni eder; dağların dualarına verilecek olan cevap, şair için bir emir olacaktır. Bir taraftan canına kastedemeyeceğini bilir, diğer taraftan da bu acıya dayanamaz. Hicri 1211 senesinde, yani 1796-1797 yıllarında şairin gözlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Şiiri yazarken şair 41 yaşındadır ve artık kördür. Yakınları ve tüm toplum vefasız olduğu için şair sitem eder. Mazlum şair, zulümle öldüğünü beyan eder; yazdığı şiir ise ondan kalan hatıra olacaktır.

3.2. “Ağlaram” Şiiri

“Ağlaram” redifli şiirin başlığında, “Eyzen gözsüzlük hâlinde inşa eder” notu yer almaktadır (Ek 2). Şair bu şiirini de dünya ışığına hasret kaldığı zamanlarda, gözleri körken kaleme almıştır. Şikâyet karakterli şiir, kadılara hitapla başlar:

*Mən qəribəm vətənimdə, qazilər²²,
İtirmişəm ağır ellər, ağlaram.
Könül həsrət qaldı, can intizarda,
Gözlərim sübhü şam yollar, ağlaram.*

(Ey kadılar, ben vatanımda garibim. Ağır obalar yitirdim, ağlarım. Gönül hasret, can bekleyişte kaldı; sabahtan akşama yolları gözleyerek ağlarım.)

*Həsrət qaldı canda el intizarı,
Görərmola, ya rəb, didar didarı?
Fikr eylərəm hər dəm ol aşna-yarı,
Gözümdən qan axar sellər, ağlaram.*

21 Müçtehit; bir konuda ayet ve hadislerle dayanarak yargıya varan, karar veren din düşündürüdür.

22 Eserin transkripsiyonlu baskısında “qazı / kadı” anlamındaki kelime, yanlışlıkla “qazi / gazi” şeklinde yazılmıştır. Şiirin yazma nüshasından (Ek 2) “qazi” kelimesinin “kadı” anlamında olduğu tespit edilmiştir.

(İçimdeki vatan hasreti kıyamete kaldı. Ya Rab, acaba yüz yüzü görebilecek mi? Sürekli o sevgili yârımı düşünüyorum. Gözlerimden kanlı seller akar, ağlarım.)

*Eldən ayrı düşdüm, güzarişim yox,
Sığındım mövlaye, qeyri işim yox,
Munisim, qəmxarım, bir yoldaşım yox,
Sərimdə qovqalar, qallar, ağlaram.*

(Obamdan ayrı düştüm, geçiş yolum yoktur. Mevla'ya sığındım, gayri işim yoktur. Dostum, dert ortağım, bir yoldaşım yoktur. Kafamda kavgalar ve tartışmalar sürer, ağlarım.)

*Könlümüzdən gedib eşqü həvəslər,
Yığılsın bir yerə könlü şikəstlər,
Qövmədən, qardaşdan yad olan kəslər,
Dolanur bağrım da millər, ağlaram.*

(Aşk ve hevesler gönlümüzü terk etmiştir. Gönlü kırıklar, kavimden ve kardeşten yabancı olan kimseler bir yere toplansın. Bağrım da miller dolanır, ağlarım.)

*Şair, həqdən gərək insana dövlət,
Getməyə üstündən sayeyi-rif'ət,
Xudadan gər bizə olmasa şəfqət,
Aylar ilə gülsəm, illər ağlaram.* (Qayıbov, 1989: 127)

(Ey şair; insana nimet, Hak'tan gelmeli. Allah'ın gölgesi üzerinden eksik olmasın. Allah merhamet etmezse aylarca gülsəm bile yıllarca ağlarım.)

Şair, görmeyen gözlerinden akan kanlı yaşları mısralara akıtmıştır. O, kendi vatanında gariptir çünkü vatanında hükmedenler, yabancıdır. Gözlerini dağılayan miller, gönlü kırık şairin bağrında dolaşmaktadır. Toplumdan soyutlanan şair, yalnızca Allah'a sığınmaktadır.

Yine aynı dönemde yaşamış ve Abdurrahman Ağa gibi günümüze birkaç eseri ulaşmış Mustafa Ağa Arif'in de aynı adlı şiiri olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Her iki şairin trajik kaderine sebep olan, yabancı dış güçlerdir. Her iki eser, 11 heceli dörtlüklerden oluşmaktadır. Her iki şiirde benzer ruh hâli görünse de aslında birçok yönüyle birbirinden farklıdır. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun şiiri beş dörtlükten ibarettir. Mustafa Ağa Arif'in şiiri ise daha hacimlidir ve on dokuz dörtlükten oluşmaktadır. Dilbazoğlu'nun şiirinde "gözleri oyulmuş şairin tamamen çaresiz ve umutsuz durumu, Arif'in şiirinde ise ömürlük sürgündeki şairin vatanına dönmek isteği ve umudu ön plandadır" (Barmanbay, 2021: 751).

3.3. “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” Şiiri

“Ruslar Gence Şehrin Viran Eyledi”

Abdurrahman Ağa Dilbazovlu'nun “Ey Kadılar Geldi Kazadan Bela” dizesiyle başlayan şiiri, Hüseyin Gayıbov sayesinde günümüze ulaşmıştır. *Azerbaycan'da Meşhur Olan Şuaranın Eşarına Mecmuadır* adlı kitapta bu manzume, “Gence'nin zapt edilmesi ve Rusya devletinin Cevad Han'ı katletmesi hususundadır” notuyla yer almaktadır. Altı dörtlülükten oluşan şiir (Qayıbov, 1989: 127-128), “Ağlaram” şiirinde olduğu gibi, kadırlara hitapla başlar:

*Ey qazilər²³, gəldi qəzadan bəla,
Bir olmaz müsibət dövrən eylədi.
Yüz verdi gövğayi-dəşti-Kərbəla,
Ruslar Gəncə şəhri viran eylədi.*

(Ey kadılar, kaderin çarkı dönerek olmaz musibet ve belalar getirdi. Kerbela kapısında savaş baş gösterdi; Ruslar, Gence şehrini viran eyledi.)

*Ruslar Gəncəyə oldu həvalə,
Döğüşdi Cavad xan, gəldi zəvalə.
Gəlmədi Azərbaycan bu qiylü qalə,
Nə bir kömək Şəki, Şirvan eylədi.*

(Ruslar, Gence'ye akın etti; kahramanca savaşan Cevad Han zevala geldi çünkü Azerbaycan'ın hiçbir yerinden yardıma gelen olmadı: ne Şeki'den ne de Şirvan'dan.)

*Ol zəman ki, Rəsul ruzi-rəğayib
Buyurmuşdu: – Ümmətim görər əcayib.
“İza təmm-ül-qürab tərİL-əcayib”
Hədisin Peyğəmbər əyan eylədi.*

(“Rızık arzulayan ümmetim mucizeyi görür” diye buyuran Allah'ın resulü Hz. Peygamber, bunun için yaklaşımları gerektiğini bildirir: “Eğer yakınlık tamamlanırsa, mucize görülür”.)

*Mövla ki, oldu Cavad xandan razı,
Pozulmaz təqdirdə yazılan yazı,
Xəbərdar olmadı xunkar qazı²⁴,
Nə bir mədəd şahi-İran eylədi.*

23 “Ey gaziler” hitabıyla başlayan bu şiirin yazma nüshasında “gaziler” kelimesi (Ek 3), “kadılar” anlamındadır.

24 “Gazi Hünkâr” çoğunlukla Osmanlı padişahları, bazen de tasavvuf büyükleri için kullanılan unvandır. Şiirde, Osmanlı padişahı kastedilmektedir.

(Allah, Cevad Han'dan razı kaldı. Allah'ın takdiridir, yazılan yazı bozulmaz. Hünkâr Gazi haberdar olmadı; İran şahı da yardıma yetişmedi.)

Cavad xan ki, zühur oldu anadan,

Bir mærd idi æzæl başdan, binadan.

Şæhid oldu, çıxdı dari-fænadan,

Mænzilin rövzeyi-rizvan²⁵ eylædi.

(Doğuştan, en başından beri mert olan Cevad Han, şehit olarak bu dünyayı terk etti ve cennete yerleşti.)

Şair onda mæzlum olan canların,

Hæqq eylær divanın ol yamanların,

Mæn dæ heyranियæt ol zamanların,

Göræm, Uğurlu xan færman eylædi.

(Hak, zulme uğrayan canlılara göre o kötülerden divan günü hesap sorar. Ben de Uğurlu Han'ın birgün gelip ferman vereceği günü görmeyi hayranlıkla hayal ederim.)

Şair, Rusların Gence'de yaptığı katliamı Kerbela olaylarına benzetir. Mert, yiğit ve kahraman Cevad Han hiç kimseden yardım almadan tek başına savaşmıştır. İran şahından yardım beklenilirken oradan da haber alınamamıştır. Rusya'ya biat ederse hâkimiyetine devam edebileceği söylense de Cevad Han teslim olmamış, Sisyanov'a mektubunda İran'ın çok yakınlarda olduğunu, çok geçmeden yardıma geleceklerini açıkça belirtmiştir (Ek 1; AKAK, 1868: 589). Fakat Kaçarlar geç kalırlar. Gence işgal edildikten sonra Çarlık Rusya ile Kaçar hanedanı arasında 1804'te başlayan savaş, 1813 yılında Rusların zaferiyle bitmiştir. Bu zaferi görmek Sisyanov'a nasip olmaz çünkü Sisyanov, 8 Şubat 1806'da sabah saatlerinde Bakü hanlığının kale kapısının anahtar teslim töreninde öldürülür. Kafası kesilip İran şahına hediye olarak gönderilir (Дубровин, 1866: 479).

Şair; mazlumların ahını alan düşmanlardan divan günü hesap sorulacağını, Cevad Han'ın kurtulmayı başaran oğlu Uğurlu Han'ın Gence'nin başına geçip emirler vereceği günü hayal eder. İleride kısa süreliğine de olsa o gün gelecektir. Şöyle ki; Gence'den bir ömür boyu vaz geçmeyen Uğurlu Han, İran-Rus savaşlarında Gence için savaşacak, hatta 26 Temmuz 1826'da Gence'yi yeniden elde edip hanlığı yeniden kuracaktır. Fakat Dilbazoğlu'nun vefat tarihi tespit edilemediğinden o olayları görüp görmediği belli değildir.

25 Ravza-ı Rıdvan – Cennet.

3.4. “Bir Rivayet Söyle, Ey Dil, Çark-ı Keceftarden” Şiiri

“Şah-i Name Şerheden Yok Ol Cevad Han Vasfını”

“Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı keceftarden” dizesiyle başlayan muhammes, otuz dokuz beşlikten oluşmaktadır. Gence Hanlığı'nın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesiyle ilgili yazılan ve savaşı ayrıntılı şekilde anlatan en uzun manzumedir. Bunun yanı sıra yoğun duygu içermekte olan eser, sanatsal yönden de başarılıdır.

Feridun Bey Köçerli, Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun “eserlerinin en ehemmiyetlisi” hesap ettiği bu muhammesten örnekler vermeden önce “maatteessüf, cümlesini burada zikretmek, bazı sebeplere göre mümkün olmadı” (Köçerli, 2005: 230) diye belirtmiş, tam olarak otuz dokuz bentten oluşan şiirin yirmi dört bendini vermiştir. Gayıbov'un yazmalarında ise şiirin tamamı yer almaktadır; bu yazma, sonradan kitap şeklinde yayımlanmıştır (Qayıbov, 1989: 120-125). Manzume; karamsar ruh hâliyle dünyayı, kaderi, zalimi ve zulmü sorgulamakla başlar:

Bir rəvayət söylə, ey dil, çərxi-kəcəftardən,

Ta əbəd ruzi-əzəl bəd-mehrü bəd-kirdardən.

Çərxi-zalim, dəhri-dün, sahib-xəta biardən

Kim Yezidin izzətin gör şahi-diləfkardən,

Gör Cavad xan macərəsın möhnəti-kəffardən.

(Ey gönül; ezel günden ters dönen ve sonu gelmeyen şu kötü emelli, sevgisiz ve şefkatsiz kader, zalim çark, imansız ve günahkâr arsızlar hakkında bir rivayet anlat. Dertli ve gönlü yaralılar hor görülmuş, onların yerine “aşağılık” Yezit üstün görülerek kudret sahibi yapılmıştır. Kâfirlerin zulmünden Cevad Han'ın başına gelenlere bir bak.)

Böylədir dövran, əzəl, insana al eylər cəhan,

Bir zəman xürrəm qılır, bir dəm məlal eylər cəhan.

Şah ola, istər gədə, aşüftəhal eylər cəhan,

Aqibat bir gün gedər, himmət-hələl eylər cəhan,

Naxudanı qərç edən ol kəştii-pürbardən.

(Dünya ta ezelden böyledir; hep insana tuzak kurar, bazen mutlu eder bazen de canından usandırıp perişan eyler. Nihayetinde gün gelir, ister şah olsun ister geda (fakir); cihan, kaptanı batıran o yükü dolu gemiden helal-lik ister.)

Klasik şiirde; gemi yolculuğu esasen ömür yolunu, geminin batışı ise ömrün sonunu, yani ölümü simgeler. “Gemi ve şiir ilişkisinde öne çıkan en önemli problem, soyut ve somutluğun her iki tarafında da yer alan

‘ölüm’dür” (Çonoğlu, 2008: 37). Gemi, insan hayatının taşıyıcısıdır; gemi kaptanı ise insandır. Şairin tasvirine göre dünya, gemi kaptanının hayatına son verdiği için dopdolu olan bir ömürle helalleşir.

*Hər zaman dövran salubdur canı canandan cüda,
Adəmi Həvvadən ayru, baği-rizvandan cüda,
Xatəmi saldı fələk çahi-Süleymandan cüda,
Ah kim, düşdi bu gün dövran Cavad xandan cüda,
Əskik olmaz zari-bülbül söhbəti-gülxardən.*

(Bu dünya her zaman canı canandan ayrı salmıştır; Âdem’i Havva’dan, Âdem ile Havva’yı cennet bahçesinden ayırmıştır. Felek, Süleyman’ı da mühründen ayırmıştır. Vah ki bugün devran Cevad Han’dan ayrı düştü; gülün dikenini yüzünden bülbülün nalesi eksik olmaz.)

Bilindiği üzere Hz. Süleyman, mucizevi olduğuna inanılan yüzüğünü mühür olarak kullanmıştır. Müslümanlar arasında “Hâtem-i Süleyman” diye anılan bu mühür; rivayetlere göre “Hz. Süleyman’ın ateşe, suya, rüzgâra, kuşlara ve hayvanlara hükmetmesini sağlayan yüzük şeklindedir” (İskender, 2006: 524-525). Şair; Hz. Süleyman’ın gömüldüğü zaman, iktidar ve güç sembolü olan mühründen ayrıldığını ifade eder ve Süleyman’a kalmayan dünyanın kimseye kalmayacağını vurgular. Bununla şair, dünyanın fani ve her şeyin geçici olduğu mesajını verir. Şair, “dikenli gül için bülbülün nalesi bitmez” gibi mecaz kullanarak dünya çarkının düzeniyle ilgili fikirlerini Cevad Han’ın bu dünyadan ayrı düştüğü fikrine bağlar.

*Şahi-namə şərh edən yox ol Cavad xan vəsfini,
Mə’dəni-cudü səxavət, ədli-divan vəsfini.
Bilmiş Əflətun səharın²⁶ əhli-meydan vəsfini,
Hikməti-Loğmandan artuq dərdə dərman vəsfini,
Bir müxəmməs nəzmilə inşa qılım əş’ardən.*

(Cevad Han’ın “cömertlik madeni” ve adaletli yönetici gibi vasıflarını açıklayacak “Şehname” yazılmamıştır. Eflatun, meydan ehlinin lokmanın hikmetinden daha fazla derde deva olacak vasfını bilmiştir. Şiirlerden bir muhammes inşa edeyim).

İlkçağ Yunan filozofu Platon (427-347); Şark dünyasında bilge, âlim, lokman gibi sıfatlarıyla ünlü Eflatun olarak tanınır. “İslam dünyasında Eflatun; ideal dünya ile ilgili görüşleri, ebedî saadete ermenin yollarını araması, dünyanın geçici değerlerine değer vermemesi gibi sebeplerden bir

26 “Səhar”, “akrabalar veya komşular arasındaki düşmanlık” anlamındadır. Fakat konuyla ilgili anlam yüklenemediğinden bu kelimedeki bir “h” harfinin eksik kaldığı kanaatindeyiz. Şöyle ki, “cezbeden, kendine çeken, büyüleyen” anlamlarındaki “səhhar” (sehhar) sözü, beşliğin anlam bütünlüğünü korumaktadır.

ahlak timsali olarak görülmüştür” (Yekbaş, 2010: 291). Eflatun, edebî eserlerde “akıl, zekâ, bilgelik ve felsefenin başta gelen timsalleri arasında” (Ceyhan&Aydoğan, 2015: 446) “Eflâton-i ilahi” (zn, 1988: 179) olarak anılır. “Hikmet-i Lokman” ise birçok dünya halklarının efsanelerine konu olan kişidir. Kur’ân-ı Kerîm’in 31. süresi “Lokmân” adını taşıtmaktadır. Ayetlerde Hz. Lokman’a, Allah tarafından “hikmet” verildiği bildirilir. “Hekimliğin atası” olarak bilinen Lokman, “hikmetli sözler söylenmesiyle meşhur olduğundan Lokmân’l-hakm diye de mârufdur” (Harman, 2003: 205-206). Lokman, kendi hikmetiyle sağlık alanının yanı sıra “din, hukuk, ahlak ve sosyal hayat gibi her sahada halkın hizmetinde bulunmuş ve her alanda isabetli söz söylemiş, hüküm ve karar vermiş, teşhis ve tedavide bulunmuş bilge” (Güngör, 1996: 170) kişidir. “Lokman’ın hakm ve tabip özelliği Eflatun, Calinus (Galenos), Bukrat (Hipokrat) gibi aynı yolda şöhret yapmış diğer isimleri de çağrıştırarak birlikte kullanılmasına vesile olmuştur: “Gözlerin Eflatun ellerin Lokman” (Âşık Ali İzzet); “Bir dem cehâletle kalır hiç nesneyi bilmez olur / Bir dem dalar hikmetlere Câlns u Lokmân olur”; “Nice bir Câlns u Bukrât olam Lokmân olam” (Ynus Emre).” (Uzun, 2003: 207). Abdurrahman Ağa Dilbazıoğlu da bu geleneği devam ettirerek Eflatun ve Lokman gibi etkin karakterler aracılığıyla Cevad Han’ın istiklal mücadelesini yüceltmeye çalışmıştır. Şiirde; Cevad Han ve askerlerinin savaş meydanındaki hüneri, Lokman’ın hikmetiyle kıyaslanır: “Eflatun, cezbedici meydan ehlinin hünerini görse, onu Lokman’ın hikmetinden daha fazla derde deva hesap eder. Hâl şyleyken, “cömertlik madeni” ve adaletli yönetici Cevad Han’ın vasıflarını anlatacak bir şehname henüz yazılmamıştır”. Bu boşluğu bir nebze olsun doldurmak için şair, Cevad Han hakkında muhammes inşa etmeye karar verdiğini bildirir. Cevad Han hakkında destan yazmayı bir zaruret hesap eden şair, bu sorumluluğun farkındadır. Dilbazıoğlu, sadece Cevad Han için değil Gence’nin timsalinde tüm Azerbaycan için bir şehname yazmıştır denilebilir.

Gnc şahrind Cavad xan kim, n yyam var idi,

Sahibi-ltf dalt, sadiql-iqrar idi,

Hr işin fe’lind mahir, aqil hşyar idi,

Müxtəsər aləmara imthan sərdar idi,

Gr nələr çəkdi qzadan dövri-bəd tvardn.

(Bir zamanlar Gence şehrinde Cevad Han dönemi vardı. Cevad Han; adalet ve ltuf sahibi, sadık ve sözünün eriydi. Her işin icraatında mahir, zeki ve akıllıydı. Kısaca, parlak ve ok başarılı bir serdardı. Gel gr ki devran ters döndü, başa gelen musibetten ok ekti.)

*Düşdi də'vası əzəl ol Şəkiyə Şirvanilə,
İbrahim xan ittifaq oldu ol Ümmə²⁷xan ilə,
Gəldi ləşgər üstinə ol cümlə Dağıstanilə,
Anlar ilə qıldı də'va sərbəsər meydanilə,
Çəkmədi hərgiz zərər bir fitveyi-əğyardən.*

*Bir də andan sonra gəldi valiyi-Bakradiyan,
Yığıdı Gürcistanı cümlə ləşgəri-Tavadiyan,
Neçə illər qıldı də'va, çəkmədi andan ziyan,
Vali keçdi²⁸ çün fənadən tərək edüb axır cəhan,
Gör nə sadir oldu Gurgin xan kimi əğyardən.*

*Padişahi-rusun axır ərz edüb ehzarına,
Baxdı o Gorgin xanın dəftəri-tumarına,
Əmr qıldı bir Şipixdir²⁹ nam olan sərdarına,
Gəncənin al qəl'əsin, fərman buyur əğyarına,
Üstinə gəldi hezaran saldati-xunxardən³⁰.*

(Gence, önce Şeki ve Şirvan hanlıklarıyla savaşmak zorunda kaldı. Arkasınca Karabağ hanı İbrahim Halil Han, Umma Han ile birlik oldu ve Dağıstan ile birlikte büyük bir orduyla Gence'ye saldırdı. Onlarla meydana başa baş savaştı, düşmanların fetvası kendisine hiçbir şekilde zarar vermedi.

Bir de ondan sonra Vali Bagration geldi; Gürcistan'ın Tavadilerden oluşan tüm ordusunu topladı. Kaç yıl savaş yaptı. Ondandan da fazla zarar dokunmadı. Çünkü vali, fani dünyadan göçtü gitti. Bakın neler baş gösterdi Gurgin Han yüzünden.

Rus padişahına arz eyleyip bildirdiler; Gurgin Han'ın mektubunu okudu, "İnspektör" namlı komutanına emretti: Gence kalesini al, düşmana ferman ver. Binlerce kana susamış zalim Rus asker, üzerine geldi.)

Eserde şair, Gence hanının önce Şeki ve Şirvan hanlıklarıyla savaşmak zorunda kaldığını anlatmaktadır. Arkasınca Karabağ hanı İbrahim Halil Han, Umma Han ile birlik olup büyük orduyla Gence'ye saldırmıştır. Bütün bu olanlara rağmen harp meydanlarında hep yiğitlikle savaşan Cevad

27 Ümmə xan (Umma Han) - Avar Hanlığının hükümdarı (1761-1801), İbrahim Halil Han'ın kayını.

28 Köçerli, "keçdi" sözünü "köçdü" şeklinde vermiştir. Şiirin anlamına "göçmek" sözü daha çok uyum sağlamaktadır (Köçerli, 2005: 231).

29 İnspektör - inspektör (müfettiş). "Şipihdir" - halk ağzında söyleniş şeklindedir, Sisyanov için kullanılan kelimedir.

30 Saldati-xunxarb - kana susamış zalim Rus asker.

Han, düşmanların fetvasının kendisini zarara uğratmasına izin vermemiştir. Bütün bunlar azmış gibi bir yandan da II. İrakli (1720-1798), yıllardır Gürcistan'daki Tavadilerden oluşan ordusuyla Gence'ye saldırmıştır. Buna rağmen Gence, ayakta kalmayı başarmıştır. Fakat İrakli öldükten sonra tahta çıkan oğlu XII. Georgi (1746-1800) vaziyeti Rus çarına rapor etmiş ve bunun üzerine “İnspektör” (müfettiş) namlı Sisyanov komutasındaki binlerce kan içen asker, Gence'ye hücum etmiştir.

Aslında İslami kaynaklarda adı “Gorgin Han” olarak geçen kişi, Gürcü Kralı II. Bagrat'ın oğlu XI. Georgi'dir (1651-1709). Şiirde II. İrakli'nin oğlu, son Gürcü kralı XII. Georgi (1746-1800) için de “Gurgin Han” adı kullanılmıştır. Valiyi-Bakradiyan ise “Bagration neslinden olan vali” anlamındadır. Köçerli'nin belirttiği gibi, Gürcü şahları aslen Bagrat sülalesinden oldukları için İrakli de “Bagratyan” adlandırılmıştır (Köçerli, 2005: 231). “Tavadi” ise Gürcüce “baş” sözünden türemiş, “baş olan kişi” anlamındadır, Gürcistan'da asillik veya üst mertebe ifade eden soyluluk unvanıdır. Tavadiler arasında Bagration neslinden çok sayıda kişi bulunmaktadır. Şiirde adı geçen “İnspektör” namlı serdar ise Gürcü asıllı General Pavel Dmitriyeviç Sisyanov'dur³¹, 11 Eylül 1802'de Kafkasya Hattı Başkomutanı olarak atanmıştır. Ahmet Caferoğlu, Sisyanov'un “Türk kahramanı Cevat Han” a hitabesinin “her daim nefretle” karşılanacağını ve “millî edebiyat kahramanı etrafında toplanan destanlarda, Ruslara karşı bir kin ve gayz” uyandıracığını belirtmiştir (Caferoğlu, 1932: 293). Manzumede bu duygular yeterince aktarılmaktadır.

Azerbaycan hanlıkları, kendi varlıklarını sürdürme mücadelesi verirken bir taraftan da diğer hanlıkları kendi çatıları altında birleştirmek için birbirleriyle savaşmışlardır. Bu gibi sebeplerden dolayı Karabağ Hanlığı ile Gence Hanlığı arasındaki ilişkilerin inişli çıkışlı olduğu bir gerçektir. Öncelikle, 1786'da Cevad Han'ın Gence'de hâkimiyete getirilmesinde Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'ın rolünü (Бабаев, 2003: 32) belirtmek gerekir. Cevad Han, 1787-1788 yıllarında Karabağ'ı terk eden beş yüz Ermeni ailesini Şemkir'e ve bin aileyi Şemseddil'e yerleştirmiş, onlara maaş bağlamıştır. İbrahim Halil Han, Ermenilere yapılan bu yardımlardan sonra Cevad Han ile düşman olmuştur (Əhmədi, 2020: 131-132). Tüm bu yapılanlara rağmen Ruslar bölgeye girince Ermeniler, Cevad Han'a ihanet etmişlerdir. Şiirde bu konuya da değinilmiş, Ruslar bölgeye girdiğinde Ermenilerin Gence'ye düşman kesildiği anlatılmıştır. Ermenilerin Gence Hanlığı'na ihaneti, Rus komutanlara aktardıkları yanlış bilgilerde de görülmektedir (AKAK, 1868: 587). Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han,

31 Павел Дмитриевич Цицианов или же Цицишвили (1754-1806). Gürcüce “Sisişvili” şeklinde de kullanılmaktadır.

kâh kayını olan Dağıstan hâkimi Umma Han ile kâh da Kartli-Kaheti kralı II. İrakli ile bir olup Gence'yi kendisine tabi ettirmek için savaşlar yapmış, Gence Hanlığı'nın yıpranmasına neden olmuştur. Ağa Muhammed Şah Kaçar, Şuşa ve Tiflis'e hücum ettiğinde İbrahim Halil Han, II. İrakli'nin yanında durarak Rusya'dan yardım istemiştir. Mirza Yusif Garabağî *Tarih-i Sâfi* adlı eserinde İbrahim Halil Han'ın II. İrakli'ye mektubundan bahseder. Garabağî'nin yazdığına göre mektupta İbrahim Halil Han, Tiflis'in dağılmasına ve ahalinin kanının dökülmesine sebep olanlardan birinin Cevad Han olduğunu yazar. Rus askerleri bölgeye geldikten sonra II. İrakli ve İbrahim Halil Han iki taraftan Gence kalesini kuşatırlar. Cevad Han, oğlunu ve kız kardeşini İbrahim Halil Han'a siyasi rehine olarak verir (Qarabağî, 2006: 40). İbrahim Halil Han; Cevad Han'ın kız kardeşi Tuti Beyim³² ile izdivaç eder, Tuti Beyim evlat sahibi olmadan genç yaşında vefat ettikten sonra Cevad Han'ın diğer kız kardeşi Hurşid Beyim ile evlenir.³³ İbrahim Halil Han ve Cevad Han arasındaki rekabet, akrabalık ilişkilerine rağmen tam bitmese de ayrıca İbrahim Halil Han, Ruslara pek karşı gelmese de ömrünün son yıllarında büyük bir ikilemde kalmış, gizlice Cevad Han'a yardım etmeye çalışmıştır. Şöyle ki; Revaz Andronnikov 7 Nisan 1803 tarihli raporunda Cevad Han ile İbrahim Halil Han'ın barıştığını, Cevad Han'ın kalesini güçlendirdiğini, Gence etrafındaki bölge halklarını İbrahim Halil Han'a emanet ettiğini bildirir (AKAK, 1868: 588). Ayrıca Gence'nin işgalinden sonra Cevad Han'ın kaçmayı başaran oğullarının İran'a geçmeden önce Karabağ Hanlığı'na sığındıkları da bir gerçektir. İbrahim Halil Han'ın Kaçarlar devletine eğilim göstermesi ve Cevad Han'ın varisini himaye etmesi gibi olayları Rusya affetmemiş, 12 Haziran 1806'da İbrahim Halil Han'ı tüm ev halkıyla birlikte acımasızca katletmiştir.

Eserde adı geçen Dağıstan hâkimi Umma Han (Ömer Han), hanlıklar arası çekişmelere rağmen Rus ordularını Kafkas'a getiren Gürcüleri zamanında haraca bağlayan, Rus-Gürcü birlikleriyle yiğitçe savaşan ve en son yenilgiden sonra üzüntüden hastalanarak vefat eden bir komutandır.

*Ol Cavad xan vəsfini necə qələm şərh eyləsün,
Şərhə sığmaz vəsfi-halın necə dillər söyləsün,
Bir belə sərdarü qazi, kim görüpdür böyləsün,
Düşdi də'vası anın kari-qəzadən, neyləsün,
Padişahi-Rusü sahib-tacilən tumardən.*

32 Beyim – Begüm.

33 İbrahim Halil Han'dan sonra Karabağ Hanlığı'nın başına geçen Mehdikulu Han, bu evlilikten dünyaya gelmiş ve 1832 yılında dünyaya gelen kızına annesinin adını vermiştir. Bu kız çocuğu, ileride Karabağ Hanlığı'nın son hükümdarı, ünlü şair Hurşid Banu Natavan'dır.

(Cevad Han'ın vasıflarını kalem nasıl izah etsin? İzaha sığamayan nitelikleri, diller nasıl anlatsın? O kadar serdar ve gazi vardır, böylesini kim gördü? Taç sahibi Rus padişahının mektubu yüzünden, kaza ve kaderden bu savaşın içine düştü, ne yapsın?)

Şair, Cevad Han'ın vasıflarını anlatmak için sözlerin yetersiz kaldığını, ne dillerin ne de kalemin bu nitelikleri ifade edemeyeceğini yazar. Onun gibi serdar, onun gibi gazi görülmemiştir ama ne yazık ki, Rus padişahının fermanıyla er meydanındaki savaşta hüsrana uğramıştır.

*Çəkdi bir il³⁴, ol Cavad xan eylədi cəngü cidal,
Gah sülh etdi arada, gah qıldı rəngi-al.
Gördi kim, olmadı, axır artdı fitnə, qiylü qal,
Gəlmədi imdada, hərçənd eylədi yüz ərzi-hal,
Fəthəli şah, sahibi-İran olan xunxardən.*

(Cevad Han, bir sene boyunca savaştı. Arada bazen sulh, bazen de savaş yaptı. Baktı fitne fesat ve kargaşalar bitmiyor. Her ne kadar yüz kere durumu İran hükümdarı Fethali Şah'a arz eylese de o zalim, imdada yetişmedi.)

*Yağdı³⁵ ləşgər, girdi meydanə, ədavət qıldılar,
Qırdılar küffari, ol dəmdə fərağət qıldılar,
Xub döğüşdi Gəncə xəlqi, bir hekayət qıldılar,
Həqq yolunda bə'zi-kəs ol dəm şəhadət qıldılar,
Döndi gerü, girdilər on qəl'əyə naçardən.*

*Ermənistan³⁶ gördi Rusi, döndi bir dəm hər nə var,
Şəmsəddin xəlqi əzəldən çıxdı, getdi bərkənar,
Neyləsün tənha qalub ol dəm Cavad xan dilfəkar,
Qəl'əni qıldı mühəyya onda möhkəm, istivar,
Keçdi ol dəm zövqi-dünya, mülkü gəncü vardən.*

*Ta bir ay qırx gün keçincə onda möhkəm durdular,
Sübhü şam də'va qılub küffarə tiği urdular,
Ləşgərani-rusi hər dəm bişümaran qırdılar,
Döndi Şəmkür xəlqi anda, rusa iqrar verdilər,
Ey diriğa, çərx saldı qəl'əsin pərkardən.*

34 İl – yıl, sene.

35 Anlam bakımından burada “yağdı” değil “yığdı” sözü daha uygundur zira F. KÖÇERLİ de şiirde “yığdı” şeklini kullanmıştır (Köçerli, 2005: 231).

36 19. yüzyılda Ermeni mahalleleri “Ermenistan” diye isimlendirilmiştir. Şiirde adı geçen “Ermenistan”, Gence'deki Ermeni mahallesidir.

(Orduyu topladı, meydana girdi, düşmanla savaştı. Kâfirleri kırdılar, o an azat oldular. Gence halkı güzel savaştı, bir destan yazdı. Bazıları hak yolunda şehit oldu. Geri dönerek mecbur kaleye girdiler.

Ermeni mahallesindekiler, Rus’u görünce bir anda tamamen değişti. Şemseddil halkı ise savaş öncesi Gence’yi terk edip uzaklaşmıştı. O anda gönlü yaralı Cevad Han, bir başına kaldı, ne yapsın? Mecburen geriye çekilip kaleye girdiler. Kaleyi güçlendirdi. Dünya zevkinden, gençliğinden ve varlığından geçerek ölünceye dek savaşmaya karar verdi.

Bir ay kırk gün boyunca kalede sağlam şekilde durdular. Sabah akşam savaşıp kâfirlere kılıç salladılar. Durmadan sayısız Rus askeri kırdılar. Şemkir halkı o zaman Rus’a biat etti. Eyvahlar olsun, feleğin çarkı kaleyi yıktı.)

Ahmet CAFEROĞLU’nun belirttiği gibi, şu kıtalarda ve sonraki dört kıtada savaş “oldukça doğru ve canlı” tasvir edilmiştir (Caferoğlu, 1932: 301). 2 Aralık’ta Bağbanlar bölgesinde başlayan ilk çatışmada Genceliler kahramanca savaşsalar da sayıca üstün olan ve aralarında 200 Şemseddilli ve 300 Ermeni’nin de bulunduğu Rus ordusunun önünden kaleye doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır, sonraki bir ay boyunca Gence abluka altında tutulmuştur (Бабаев, 2003: 66). Sisyanov, Gence işgal edildikten sonra yeni Kafkas valisi Ermeni asıllı Kasparov’a yazdığı bilgilendirme mektubunda konuyla ilgili şöyle yazmaktadır: Ne Gence kuşatması, ne bir ay sonra şehirde su ve odunun bitmesi, ne şehrin beş kez teslim edilmesi yönündeki talepleri, ne de şehrin sahibi sıfatıyla kalarak Rusya’ya haraç ödemesi hakkındaki son teklifi, Cevad Han’ın inatçılığını ve isyankârlığını durduramamıştır (AKAK, 1868: 592). Ablukadan sonra bayram gecesi doğrudan Gence kalesine hücum eden Rus ordusu, yalnızca üçüncü saldırı sırasında Karabağ Kapısı tarafından kale duvarını aşmayı başarmıştır (Бабаев, 2003: 69).

*Bir gecə yol verdilər³⁷, rusilər aşdı qəl’ədən,
Su yerinə ol zəman qanları saçdı qəl’ədən,
Ol Uğurlu xan ilə xanlar ki, qaçdı qəl’ədən,
Xan görüb anlar səlamət çıxdı, keçdi qəl’ədən,
Bildi ayru düşdügin fərzəndü-xoşdildardən.*

*Keçdi anlar qəl’ədən, sağı səlamət getdilər,
Çəkdilər hərçənd yüz cövrü məlamət, getdilər;
Çıxdılar Rusun içindən bir əlamət, getdilər,
Yüz dutub İran deyü şahi-vilayət getdilər,
İstədi Həqqdən mədəd, ol Heydəri-Kərrardən³⁸.*

37 “Verdiler” sözünün yerine Köçerli, “buldular” sözünü yazmıştır (Köçerli, 2005: 232).

38 Heydəri-Kərrar – Haydar-ı Kerrar. Hz. Ali’nin lakabıdır; “döne döne saldıran arslan” anlamındadır.

(Bir gece Ruslar, yolunu bulup kaleyi aştı. O zaman kaleden su yerine kanlar saçtı. Uğurlu Han birkaç han ile birlikte kaleden kaçmayı başardı. Cevad Han, onların kaleden sağ salim çıktıklarını górdüğünde sevgili evladından ömürlük ayrı düştüğünü anladı.

Onlar kaleden sağ salim çıkıp gittiler; gerçi yüz sitem ederek, istemeyerek gittiler. Rusların arasından bir şekilde çıkmayı başardılar. “İran” deyip Hz. Ali'ye yüz tuttular; Hak'tan, Hz. Ali'den yardım istediler.)

Cevad Han'ın büyük oğlu Uğurlu Han hakkında yanlış yorumlara rastlanmaktadır. Bu sebepten dolayı Uğurlu Han'ın faaliyeti hakkında bir bilgilendirmeye ihtiyaç vardır. Kartli-Kaheti kralı İrakli'nin ölümünden sonra Cevad Han, Nadir Şah'ın zamanında Gence Hanlığı'ndan alınıp Gürcistan'la birleştirilen Borçalı ve Őemşeddil bölgelerini geri almaya çalışmış, oğlu Uğurlu Han'ı göndererek Őemşeddil'i elde etmeyi başarmış, fakat Borçalı'yı almak nasip olmamıştır. Gence Ruslar tarafından kuşatılırken Cevad Han, en sonda kalede sıkışarak kaldığında şehit olmanın kaçınılmaz olduğunun farkındalığıyla Hanlığın istikbalini korumak adına veliahtlardan iki oğlunun kaleden çıkmasını sağlamıştır. Şiirde, kuşatma altındaki kaleyi istemeden de olsa terk etme zorunda kalan Uğurlu Han ile birkaç hanın İran istikametine doğru yol aldıklarından bahsedilir. Rus kaynakları da Uğurlu Han'ın kardeşi Alikulu Han ile birlikte bir deste askerle kaleden kaçtığını yazar. Ruslar, onların Gence'ye bağlı Samuh hâkimi Őirin Bey'in yanına kaçtıkları haberini alırlar. 2 Ocak 1804 tarihinde Őirin Bey'e yazdığı küçümseyici mektubunda Sisyanov, kibirli şekilde “Őanlı Rus ordusunun komutanı” olarak ona mektup göndermek zorunda kaldığına kızgınlıkla ifade eder çünkü Őirin Bey'in kendisi itaat ederek ayağına gelmeliymiş. Sisyanov, Őirin Bey'i “Nasıl oluyor da Cevad Han'dan korktun ama benden korkmadın? Ve onun buradan kaçıp giden çocuklarını hangi cüretle kabul ettin?” diye tehdit eder. Sisyanov, Cevad Han'ın oğullarını kayıtsız şartsız hemen kendisine getirmesini emreder ve onlara kötü bir şey yapmayacaklarını belirtir. Zamanında Cevad Han kaleyi teslim etseydi ömrü boyunca hâkim olarak kalabileceğini, kendisine yazdığı son mektubunda bizzat bildirdiğini de açıklayarak işgal planlarını aklamaya çalışır. 9 Ocak 1804'te Samuh hâkimi Őirin Han, Sisyanov'a biat etmek için yanına gelir (AKAK, 1868: 591-594). Bu baskılar başlar başlamaz Uğurlu Han kendi adamlarıyla Samuh'u terk etmiş ve Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'a sığınmıştır (AKAK, 1868: 548 ve 595-596). Çar I. Aleksandr (1777-1825), Sisyanov'a yazdığı 5 Şubat 1804 tarihli mektubunda Cevad Han'ın iki oğlunun peşinde olmasının doğru karar olduğunu söyler, onların Rusya içlerine sürülmesinin her bakımdan faydalı olacağını, Cevad Han'ın oğullarının bölgedeki nüfuzlarının kaybedilmesi için sürgünün kaçınılmaz

olduğunu belirtir (AKAK, 1868: 593). Sisyanov daha sonradan onların Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'ın yanında olduklarını öğrenir. Uğurlu Bey'in Tiflis'te oturan Sisyanov ile mektuplaşmaları, Rus arşivlerinde korunmaktadır. Sisyanov; Uğurlu Bey'in mektubuna yazdığı 4 Şubat 1804 tarihli cevabında, "birinci düşmanı"nın yanında kalıp oradan mektup göndermektense kardeşi Alikulu Ağa ile beraber Tiflis'e gelmeleri gerektiğini bildirir ve aileleriyle birlikte onların can güvenliğini garanti eder (AKAK, 1868: 592-593). Sisyanov 10 Mart 1804 tarihli raporunda, Cevad Han'ın iki oğlunun Şuşa Han'ı İbrahim Halil Han'ın yanında olduğunu öğrendiğini yazar. Onları affetmek için Tiflis'e çağırdığını yazar. Rapordan, Uğurlu Bey'in ailesinin gözetim altında tutulduğu belli olmaktadır. Uğurlu Bey'in karısının kocasına kaçtığı haber verilir ve bu kaçışın onların gelip teslim olma gibi bir fikirlerinin olmadığını gösterdiği belirtilir (AKAK, 1868: 548). Sisyanov 17. alayın kumandanı Karyagin'e yazdığı 16 Mart 1804 tarihli mektubunda, Uğurlu Bey'in gözaltındayken kocasına kaçmayı başaran eşini "aşağılık" adlandırır, onları nasıl ele geçirebilecekleri yönünde ihtimallerini anlatır (AKAK, 1868: 599). 24 Mayıs 1804'te Sisyanov, Cevad Han'ın oğullarının hâlâ Şuşa'da olduklarını yazar (AKAK, 1868: 601). Rus kaynaklarında Uğurlu Bey'in bu dönemde yazmış olduğu iki mektubuna rastlanmaktadır. Birinci mektupta Ruslar ilk geldiğinde babası rahmetlik Cevad Han'ın kale anahtarını teslim ettiğini, buna karşılık Gence kalesinin, hasımları Gürcistan çarına verildiğini, daha sonra para karşılığında kaleyi geri aldıklarını yazar. Ağa Muhammed Şah geldiğinde o zamanki teslimiyetten ötürü babasına çok kızdığını ve onu öldürmek istediğini, babasının o zaman Ağa Muhammed Şah katledildiği için kurtulduğunu anlatır. Mektupta, daha sonra Sisyanov geldiğinde aralarında çıkan anlaşmazlıklardan bahsedilmektedir. Savaşta babası Cevad Han'ın ve küçük kardeşinin yanı sıra birkaç akrabasının ve genel olarak Gence halkından 3700 kişinin katledildiği belirtilir. Uğurlu Han; Sisyanov'dan çekindiği için üç yıldır kendi topraklarından uzakta yaşamak zorunda kaldığını, birkaç ağanın yanı sıra ekseri Gence'den, 151 kişi Şemseddil'den olmak üzere toplam 719 kişinin Gence'ye dönmek istediğini yazar. İki anesi, üç bacısı, bacısının kızı, teyzesi ve teyzesinin kızı, eşi ve çocuğu³⁹ ile Gence'de yaşamak için izin ister. İkinci mektupta, şimdiye kadar iki mektup yazdığını ama hiçbirisine cevap alamadığını, hatta mektupların ulaşip ulaşmadığı hakkında bilgisi olmadığını bildirir. Bu mektupta da ilk olarak Gence'nin bir bölgesi olan Samuh'a gittiğini, Sisyanov ve Karyagin'le anlaşmaya çalıştığını fakat kendisini ve adamlarını hileyle ele geçirmeye çalıştıkları için orayı terk etmek zorunda kaldığını anlatır. Kendisinin can

39 1801 yılındaki evliliğinden dünyaya gelen oğlan çocuğuna babası Cevad Han'ın ismini vermişlerdir.

ve mal varlığının korunması ve hapiste gözetim altında tutulan ailesinin, yakınlarının serbest bırakılması için teminat ister (AKAK, 1868: 595-596). Cevad Han'ın iki oğlu ve adamları, Gence'ye dönmenin imkânsızlığından emin olunca en sonunda İran'a geçerler. Uğurlu Han, mücadelesini bir ömür boyu devam ettirmiş, İran-Rus savaşlarında Gence için savaşmıştır. Hatta 26 Temmuz 1826'da Abbas Mirza Şah'ın yardımıyla Gence'yi yeniden elde edip hanlığı kurmuş ve yaklaşık iki ay faaliyetini sürdürebilmiştir. Gence, tekrardan Ruslar tarafından işgal edilince 13 Eylül 1826'da esir alınıp Rusya'nın Stavropol eyaletine sürülmüştür. 27 Haziran 1827 tarihli arşiv belgesine göre, Uğurlu Han bu tarihte hâlâ esir olarak tutuluyordu (AKAK, 1878: 548). Yalnızca 10 Şubat 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra serbest bırakılıp İran'a geçmesine izin verilmiştir. Kesin ölüm tarihi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat ömrünün sonuna kadar Tebriz'de kaldığı ve Gence'den dolayı çok üzüldüğü için pek uzun yaşamadığı yazılmaktadır (Tale, 2020: 56). İki oğlu, dört kızı vardır; oğullarından birine Cevad Han'ın adını vermiştir. Oğlu Cevad ve torunu Hacı Rıza, tüccarlık yapmışlardır. Hacı Rıza'nın küçük oğlu Hacı Ali Tağı Genceli; siyasetle uğraşmış, Meşrutiyet Dönemi'nde Şeyh Muhammed Hiyabani'ni ile aynı yolda yürümüş, milletvekilliği yapmıştır (Tale, 2020: 56).

*Qaldı tənha ol Cavad xan, gör necə ad eylədi,
Urdu tiğın sərbəsər küffarə bidad eylədi,
İki bürcün saldatın⁴⁰ çox qırdı, bərbad eylədi,
Əhli-beytin möhnətin ol dəmdə kim, yad eylədi,
Ya İlahi, saxla sən der, intizarəm yardən.*

*Sinəsindən vurdular, olmuşdı ol dəm biqərar,
Bir yeneral⁴¹ kimsəni ol dəmdə qıldı xakisar,
Yerbəyerdən həml edüb tiğ urdular məcruhzar,
Yadına düşdi o dəm Şah Hüseyini-dilfəkar,
İstədi ki, feyzi-şəhadət hakimi-cəbbardən.*

(Cevad Han yapayalnız kalsa da bakın nasıl nam saldı, kâfirlere aman vermeden baştan başa kılıçtan geçirdi, iki burcun askerini de kırdı, berbat eyledi. “Allah’ım sen koru, yârden endişeliyim” deyip ehl-i beyti rahmetle ve derin kederle yâd eyledi.

Cevad Han'ı sinesinden vurdular, bir anlık dursa da savaşmaya devam etti. Bir generali anında toza toprağa karıştırıp perişan eyledi. Rezil düş-

40 Saldat (soldat) – Rus asker.

41 Yeneral – general.

manlar her taraftan saldırıp Han'ı kılıçladılar. O anda yüreği yaralı, gönlü kırık Şah Hüseyin'i andı; Allah'tan kendisine ölüm şehadeti diledi.)

Sıradaki parçalarda, şiirin en hazin duygular içeren sahneleri tasvir edilmektedir. Cevad Han yaralandıktan sonra baba-oğul karşılaşması, oğlu Hüseyinkulu Ağa'nın kendi kanını babasının kanına karıştırmak istemesi, ölümünü görmemek için Cevad Han'ın oğlunu kalenin diğer burcuna göndermesi, oğlunun ölümünden sonra annesinin feryat etmesi çok hazin bir şekilde tasvir edilmektedir:

*Ol⁴² Hüseyinqulu ağa gəldi xanın yanına,
Layıqıydı hər hünərlər şövkətinə, şanına,
İstədi qanın qata ol dəmdə xanın qanına,
Qoymadı xan göndərüb bir gəyr bürc meydanına,
Yə'ni anın vəhşətin mən görməyim, didardən.*

*Qəl'əsin sandı Cavad xan ol zəman viranədən,
Çox çalışdı ta olunca dərdinə dərmanədən,
Feyzi-Həqqdən ta yetincə rəhməti-ğəfranədən,
Çıxdı ruhi ol bədəndən rövzeyi-rizvanədən,
Ey xoşa buldu şəhadət vahidül-qəhhardən.*

*Ol Hüseyinqulu ağa buldu şəhadət novcavan,
Xəlqara bür cümlə möhnətdən yaman oldu yaman,
Anəsi ahlar çəküb "şaxsey" deyü edər fəğan,
Yüz dutub ol barigahə əlvida eylər əman,
Binəva düşdim cüda fərzəndi-gülrüxsardən.*

(Şefkatine ve şanına her türlü hünerler layık olan Hüseyinkulu Ağa; Cevad Han'ın yanına geldi, kendi kanını Han'ın kanına katmak istedi fakat Han, izin vermedi ve kalenin diğer burcundaki savaş meydanına gitmesini istedi. Bunu, hem de onun uğrayacağı vahşeti – ölümünü görmemek için yaptı.

Cevad Han, kalesinin sanki bir viraneye dönüştüğünü gördü. Durdurmak için çok çalıştı fakat Allah'ın feyzinden rahmet zamanı yetişince ruhu bedeninden çıktı, şehit oldu, Allah'tan cenneti buldu.

Genç delikanlı Hüseyinkulu Ağa da şehit oldu. Gül yüzlü evladından ayrılan zavallı annesi; feryat edip ağıtlar yaktı, son defa saraya girip eviyle vedalaştı. Zavallı, gül yanaklı oğlundan ayrı düştü.)

42 Köçerli'de "ol" (o) yerine "hem" sözü geçmektedir (Köçerli, 2005: 233).

Ramazan ayında kuşatılan Gence, susuz bırakılır. Başka hanlıkların ve dost bilinen ülkelerin yardıma gelmediği savaş meydanında Cevad Han, oğlu Hüseyinkulu Ağa ile birlikte şehit olur. Bu olaylardan derinlemesine sarsılan şaire Gence katliamı, Kerbela olaylarını çağrıştırır. Cevad Han'ın oğlu Hüseyinkulu Ağa; şiirde her türlü cesaret ve hüner sahibi, şanına layık bir kişilik olarak tasvir edilir. Hüseyinkulu Han (1784-1804), Cevad Han'ın Şükûfe Hanım'dan olan ortanca oğludur. Hüseyinkulu Han; Şemseddilli Nesib Sultan'ın yeğeni Zeynep Hanım'la evlenmiştir. Babası Cevad Han ile birlikte Gence kalesindeki savaşta kahramanlıkla savaşarak 20 yaşında şehit olmuştur. Hamile karısı, işgal edilen kalede diğer aile üyeleriyle birlikte Rusların gözetimi altında tutulmuş, daha sonraları Göyçe mahalline yerleşmesine izin verilmiştir. Doğan çocuğa babasının ismi verilmiştir. Böylece torun Hüseyinkulu, Göyçe'de yaşamıştır. Göyçe'nin 1831 yılına dair Rus tahrir defterlerinde torun Hüseyinkulu, eşi ve iki kızı ile birlikte Yellice köyündeki Karapapak tayfası olarak kaydedilmiştir (Əhmədli, 2017: 73). General Feldmareşal Paskeviç'in⁴³ raporuna göre; Cevad Han'ın torunu Hüseyinkulu Ağa, 100 aile ile birlikte Gence'de yaşamak için izin istemiş, bu isteği nezaket kuralları çerçevesinde geri çevrilmiş ve bulunduğu yerde kalması gerektiği tavsiye edilmiştir (AKAK, 1878: 549).

*Kimləri dövranda beş gün bərqərar etmiş fələk,
Kərbəla dəstində şahi dilfıkar etmiş fələk,
Ol Cavad xanı ki, sahib-intizar etmiş fələk,
Ol Hüseyinqulu ağanı xakisar etmiş fələk,
Ayinə tək jəng olub gül çöhrəsi xunbardən.*

*Bunların bildi mələklər həqqilən ixlasını,
Ərş yüzində vay ilə dutallar yasını,
İstədi gərdun yıxa bu çərxi-bipərvasını,
Görməyən görsün bunu, ol Kərbəla qovğasını,
Bu müsibət məşhur oldu Kərbəla asardən.*

(Beş günlük dünyada felek, kimleri kalıcı yapmış ki? Kerbela bozkırında şahın gönlünü fena yaralamış. Felek, Cevad'ı hasretle bekletmiş, Hüseyinkulu Ağa'yı perişan eylemiş. Fıskıran kan, gül çehresinde ayna üzerindeki yağmur damlası gibi olmuş.

Melekler; tüm bunları hak uğruna, Allah aşkına yaptıklarını bildi, gökyüzünde yaslarını tuttu, feleğin şu ayarsız çarkını yıkmak istedi. Bu faciayı

43 Иван Фёдорович Паскевич (1782-1856).

gören kimse, Kerbela davasını görmüş gibidir çünkü bu musibet, Kerbela'daki şiddetten daha fazla meşhur oldu.)

*Gəncəlü xəlqi şəhadət qıldı, Həqqə can fəda,
Kimi məzlum, kimi azadə qalub əndər-bəla,
Hər biri bir bəzmilə⁴⁴ yüz dərdə oldı mübtəla,
Yadına gəlməz məgər məzlumi-dəşti-Kərbəla,
Ey utanmaz çərxi-zalim, Əhmədi-Muxtardən⁴⁵.*

*Sübh açıldı, məscidə qanlar saçıldı laləgun,
Qırdılar alimləri, seyidləri qovğa-füzun,
Səqf məscidinə çıxdı, daməni-əflakə xun,
Fikir qılsan Kərbəla rüsvalığın, ey çərxi-dun,
Bir utanmazmı yüzün bu fe'li-nahəqq cardən,*

(Gence halkı şehit oldu, Hakk'a can feda olsun. Kimileri mazlum köle oldu, kimileri bela içinde serbest kaldı. Her biri bir şekilde yüz derde müptela oldu. Meğer Hz. Muhammed'den de utanmayan şu zalim çark, Kerbela bozkırının mazlumlarını hatırlamaz mı?

Sabah açıldığında mescide lale renginde kanlar saçıldı. Büyük musibet; âlimleri, seyitleri kırdılar. Bu nasıl bir bela? Kan feleğin eteğine çıktı. Ey alçak devran, Kerbela'daki rezilliği hatırlasan, bu haksız davranıştan hiç utanmaz mısın?)

*Min iki yüz, daxı on səkkizdə tarixi-zəman,
Kim şəhid oldı Cavad xan, çıxdı əz dari-cihan,
Çox pərişan oldı islam, halımız həddən yaman,
Gəl yetiş imdadə, ya Həqq, Mehdiyi-Sahibzəman⁴⁶,
İnciməzmi xatirin bu dərdü ahi-zardən.*

(1218 tarihinde Cevad Han şehit oldu, bu dünya evinden gitti. İslam âlemi, çok perişan oldu; hâlimiz hadden ziyade yaman oldu. Ya Hak, imdada yetiş. Ey Mehdi-i Sahipzaman, bu dert ve iniltilerden gönlün incinmez mi?)

Mehdi'nin ahir zamanda zuhur edeceği, küfürle ve kötülükle savaşacağı, iyiliğin tarafında ve ezilenin yanında duracağı, dinin müceddidi olacağı

44 Bezm – sohbet meclisi, muhabbet yeri anlamındadır. Köçerli'nin sunumunda “bezmile” sözü “nev ile” şeklinde geçmektedir (Köçerli, 2005: 233) ki, bu versiyon metinle daha uyumludur.

45 Əhmədi-Muxtar – Hz. Muhammed.

46 Sâhibzəmmân – Muhammed Mehdi el-Muntazar için kullanılan bir unvandır. Klasik Azərbaycan edebiyatında ve “İmam Mehdi'nin (epitet) adlarından biri” (Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti, 2005: 253) gibi “Sahibzaman” şeklinde kullanılır. “Mehdi el-Muntazar - İmâmiyyə Şiâsi'nce halen gaybet halinde olduğuna, gelecekte mehdî olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılan on ikinci imam” (Öz, 2003: 376).

söylenmektedir (Atik Gürbüz, 2019: 36). “Mehdi'nin dünya tarihinde koşulların en olumsuz olduğu bir zamanda dünyaya geleceği inancı yazarların/şairlerin söylemlerini ve beklentilerini şekillendirmiş gibidir” (Atik Gürbüz, 2019: 20). Dilbazoğlu da; Hak yolunda şehit olanların kanına belenmiş Gence halkının, âlimlerin ve seyitlerin yok edildiği, İslam âleminin inlediği şu günü, kıyamet alameti olarak görür ve Mehdi'nin bu feryatlara dayanamayıp bir an önce gelmesini diler.

Şiirde Cevad Han'ın ölüm yılı da yer almaktadır. Cevad Han, 1804 yılında 3 Ocak'tan 4 Ocak'a geçen gece şehit olmuştur. Ceneral Pauluççi'nin bir mektubu, Cevad Han'ın kahramanlığı hakkında düşman tarafın görüşünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Pauluççi, İran tahtının varisi Abbas Mirza'ya yazdığı 20 Şubat 1812 tarihli mektubunda, Gürcistan ve Gürcistan'a birleştirilen bölgeleri yönetmeye başladığında Yelizavetpol'da⁴⁷ merhum Cevad Han'ın ailesini bulduğunu bildirir. Vatanına sadakatle hizmet etmiş insanlara saygı geleneğine bağlı kalarak bu adaleti, kalesini savunurken elinde silah topun üzerindeyken ölen Cevad Han'a da gösterdiğini ifade eder (AKAK, 1873: 119). Cevad Han'ın aile üyelerinin İran'a gitmelerine izin veren Pauluççi; Cevad Han ve oğlu Hüseyinkulu Han'ın naaşını da İran'a götürebilecekleri hakkında bilgi verir (AKAK, 1873: 119). Ancak bu teklifin kabuledilip uygulanmasıyla ilgili kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁴⁸

Sıradaki bentlerde; Cevad Han'ın ölümüyle ilgili yapılan betimlemeler, dinî ve millî duyguların doruğuna ulaşmaktadır. Bu parçalarda; şehitlik mertebesinin yüceliği, şairin Cevad Han'a olan yakınlığı, baş gösteren olayların şairi ne kadar derinlemesine sarstığı açıkça görülmektedir:

*Qaldı qurx gün ol şəhidin cismişi bərna kimi,
Olmamış rəngi təğəyyür gönçeyi-rə'na kimi,
Mövc urar qanlar bədəndən çəşmeyi-səhbə kimi,
Bir kəramət zahir oldu ətri-xoşmeyva kimi,
Sanasan ənbər qoxur ol pəstəri-bimardən.*

*Çağırur ərşdə mələklər, mərhəbə, ey xan Cavad,
Din yolunda qıldın axır ömrünü viran Cavad,
Məsnədi-ücbadə oldun sahibi-dövrən Cavad,
Mənzilindir, durma gəl, bu rövzeyi-rizvan, Cavad,
Seyr qıl cənnəti-təcri təhtiha-inəhardən.*

47 Yelizavetpol – Gence.

48 Nazir Ahmedli, konuyla ilgili tartışmaya yol açacak yazısında Cevad Han'ın naaşının İran'a götürüldüğü ihtimali üzerinde durur (Əhmədli, 2019).

(Şehit Cevad Han'ın genç cismi 40 gün boyunca gül goncası gibi kaldı, güzel rengi hiç solmadı. Yaralarından çıkan kanlar, çeşmeden akan kırmızı sular gibi dalgalanıyordu. Sanki bir keramet zuhur etti; o, hasta yatağında amber kokan ıtırılı meyve gibiydi.

Gökyüzündeki melekler; “Merhaba, ey Cevad Han!” diye onu çağır-
dılar. “Sonunda din yolunda ömrünü feda ettin, ahiretteki mevkiine ulaş-
sahib-i devran oldun, şimdi durma, gel, bu cennet bağı son menzildir,
'zemininden ırmaklar akan cenneti' seyret” dediler.)

Şiirde kullanılan “cennatin tecri min tahtihel enhar” ibaresi, *Kur'an*'da cennetin tasviriyle ilgili pek çok ayette geçmektedir (Bakara- 25, 266; Âl-i İmrân- 136, 195, 198; Nisâ- 13, 57, 122; Mâide-12, 85; Tevbe- 72, 89, 100; Ra'd- 35; İbrâhim- 23; Nahl- 31; Hac-14, 23; Furkan- 10; Ankebût- 58; Muhammed- 12; Fetih- 5, 17; Hadîd- 12; Mücâdele- 22; Tahrim- 8; Bürûc- 11; Beyyine- 8; Saf- 12; Teğabun- 9). Cevad Han, mücadele içindeyken şehit olduğu için Mücâdele suresinin 22. ayeti şiirin konusu ile daha çok uyum sağlamaktadır:

“Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun- babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin. İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir. Onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokacak, orada ebedi kalacaklardır. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın tarafında olanlardır. İyi bilin ki, kurtuluşa erecekler de sadece Allah'ın tarafında olanlardır” (*Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 2010: 544).

*Mərhaba söylər mələklər, xoş məqal eylər bu gün,
Dari-dünyadən Cavad xan intiqal eylər bu gün,
Getdi ol xürşidi-rəxşan kim zəval eylər bu gün,
Bədr ikən mahi görərsən bir hilal eylər bu gün,
Xali olmaz çərxi-dun bu hiyleyi-məkkardən.*

(Melekler; Cevad Han'a “merhaba” söyler, onunla hoş sohbet eyler. Cevad Han, bugün dünya evinden intikal eyler. Yazık, o parlak güneş batmış, bedirlenmiş hâliyle görünen ay, bir hilale dönüşmüştür. Bu alçak kader, böyle sinsi hilelerden muaf değildir.)

Yukarıdaki bentte verilen “Bədr ikən mahi görərsən bir hilal eylər bu gün” dizesi, satır altı anlamlar taşımaktadır.

“*Kur'an-ı Kerim*’de de işaret edildiği üzere (el-İsrâ 17/12; el-Furkân 25/61; Nûh 71/16), ayın kendisi ışık kaynağı olmayıp yeryüzünden görülen parlaklık güneş ışığının ay yüzeyindeki yansımından ibarettir. Ayın, güneşle olan konumu sebebiyle aydınlanmış olan yüzeyinin dünyaya ba-

kış nispetine göre bu parlaklık yeryüzünden bazen hilal, bazen yarım daire veya dolunay şeklinde görülür; bazen de hiç görülmez” (Yücel, 1998: 1).

Bedir, dolunayın en parlak ve dolgun hâlidir; ışığını güneşten alır ve gecenin karanlığını aydınlatır. Şiirde dolaylı anlatım ile Cevad Han, güneşe benzetilir. Bedir, ışığını güneşten aldığı için Cevad Han şehit düştüğü vakit ayın da ışığı azalır ve bedir hâlinden hilale dönüşür.

*Ey şah, gördün cəhanda çərxi-zalim sayəsin,
İmtəhan etdin fənadə dəhri-dun sərmayəsin,
Geydin ol qanlı kəfən Şah Hüseyn pırayəsin,
Həqq sana qıldı inayət cənnətül-məvayəsin,
Ey xoşa, ayrılmadın ol şahi-pürənvardən.*

(Ey şah, zalim kaderin cihanda yaptıklarını gördün. Şu alçak dünya hayatını fena imtihan eyledin. Şah Hüseyin'in ziyneti olan o kanlı kefeni giydin. Allah sana behiştini ihsan eyledi. Ne güzel, o pek nurlu Şah'tan ayrılmadın.)

*Qırdı kafir Gəncə əhlin, çox şahdi oldu həman,
Qalmaq axund, seyyid, tıfli-mə'sumi-natəvan,
Su yerinə qəl'ədən ol dəmdə ki, mövc urdu qan,
Sən bilürsən halını bikəslərin əndər-əyan,
Ya İlahi, sən xilas et anları düşvardən.*

*Həqq özi bikəslərlə bu dəmdə imdad eyləsün,
Macərayi-əhli-beytin firqətin yad eyləsün,
Binəvalar yüz dutub dərgahına dad eyləsün,
Ey mədəd, Həqqdən kərəm, qəmginlər azad eyləsün,
Zülfi-tarin matəmə əsbab edüb zünnardən⁴⁹.*

(Kâfir, Gence halkını katletti. Gence, çok şehit verdi. Ahuntları, seyitleri ve çaresiz masum çocukları sağ bırakmadı. O dem, kaleden su yerine kan dalgalandı. Ya Allah, sen kimsesizlerin hâlini iyi bilirsin, kurtar onları bu zorluklardan.

Allah, kimsesizlere yardım eylesin; Ehl-i Beyt'in başına gelenleri hatırlasın. Zavallılar, Allah'ın dergâhına yüz tutup imdat eylesin. Ey kurtarıcı, Hak'tan yardım gelsin; gamlıları matem gibi kara kuşaktan azat eylesin.)

Gence kuşatma altındayken Ramazan ayıydı ve şehre giden su kesilmişti. Bunun yoğun etkisiyle olmalı ki şair; Gence kırımını- Gence halkı-

49 Zünnar – Eskiden Hristiyan din adamlarının bellerine sardıkları kuşaktır. Şiirde; “zünnar” kelimesinin geçtiği cümle, “Allah, mazlum Müslümanları Hristiyanlardan kurtarsın” anlamındadır.

na yapılmış olan katliamı, Kerbela olaylarına; Gence'nin viraneye dönüşmesine sebep olan kişiyi (Rus hükûmetini) ise Muaviye b. Ebû Süfyân'a⁵⁰ benzetir:

*Ah kim, çərx eylədi bu dəmdə viran Gəncəni,
Bir əcəb şəhri-müsəffa, nəqşi-İran, Gəncəni,
Saldı rəvnəqdən fələk, qıldı pərişan Gəncəni,
Görməsün bu halda, ya Rəbb, heç müsəlman Gəncəni,
Qıl həzər bu inqilabgərdişi-dəvvərdən.*

*Ey olan zülminə rağib Gəncənin viraninə,
Ali-Süfyanın yetişdin rütbeyi-ərkaninə,
Bais oldun neçə min məzlumların sən qaninə,
Ol Bəni-Abbas gələn gün intiqam divaninə,
Nə bitər yüz söyləsən üsyanını inkardən.*

*Ey ki dutdun Ali-Süfyanın təriqü rahini,
Təzələndürdün Bəni-Ayişənin sən cahini,
Kuftyani-bivəfalar aldı məzlum ahini,
Fikr qıl ol dəmdə key, yad eylə şahlar şahini,
Gör nə qəhr oldi Xudadən Kuftiyə muxtardən.*

(Vah ki kader; pek saf, temiz, katıksız, İran'ın nakışı olan Gence'yi viran eyledi; canını ve güzelliğini alıp perişan eyledi. Hiçbir Müslüman; Gence'yi bu hâlde görmesin ya Rab, mani ol, izin verme şu gidişata.

Ey Gence'nin viran olmasına sebep olan, bu zulmü isteyen kişi; sen binlerce mazlumun kanına sebep oldun, yemin edip ant içen Süfyân oğullarının makamına yetiştin. Abbas oğulları divan günü intikam için geldiğinde isyanını yüz kere inkâr etsen ne yazar?

Sen ki Süfyân sülalesinin o belalı, karanlık yolunu tuttu ve Ayşe oğullarının kuyusunu yeniledin, vefasız Kûfeliler mazlum ahı aldılar. O anda düşün, yâd eyle şahlar şahını, bak ihtiyar sahibi Allah, nasıl da kahretti Kûfelileri.)

Birkaç yerde rastladığımız noksanlı ifade şekli, yukarıdaki son beşlikte de görülmektedir. “Gör nə qəhr oldi Xudadən Kuftiyə muxtardən” ile biten son mısra, değişik yorumlara açıktır. Dize, “Hüda'dan, muhtardan gelen belayla Kûfeliler kahroldu” şeklinde anlaşılmaktadır. Klasik Azerbaycan

50 Ebû Abdîrrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân (602 - 680), Emevi hanedanının kurucusudur. Hz. Ali, 661'de suikaste uğrayarak öldürüldükten sonra oğlu Hasan'dan halifeliği devralmış ve 661-680 yıllarında Emevi hanedanını yönetmiştir.

edebiyatında “muxtar” (muhtar) kelimesi, “ixtiyarı əlində olan” (ihtiyarı elinde olan) manasındadır (*Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti*, 2005: 89). “İxtiyar” sözcüğü ise Türkiye Türkçesindeki “ihtiyar” sözünden farklı olup “kendi arzu ve iradesi; kendi arzu ve iradesiyle hareket etme”, bunun yanı sıra “hak, hukuk, salahiyet” anlamlarını taşımaktadır (*Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, 2006: 511). Bunları göz önünde bulundurarak, dizedeki “Hüda’dan” ve “muhtardan” kelimelerini “ihtiyar sahibi Allah” olarak çevirmenin daha doğru olacağı kanaatine vardık. Şayet “muhtar” sözcüğü kâtip tarafından büyük harfle yazılmış olsaydı dize; “Allah’ın, Kûfelileri Muhtâr es-Sekafi’nin eliyle nasıl cezalandırdığı” şeklinde yorumlanabilirdi. Çünkü Muhtâr es-Sekafi, 686 yılının temmuz ayında “Kerbelâ Vak‘ası’na karışan Kûfeliler’in tamamını öldürterek evlerini” yıktırmıştır (Yiğit, 2006: 54).

Sıradaki dört bentte; Kuzey Kafkas’ın Endirey⁵¹ ve Yaxsay⁵² bölgelerinden ticaret yapmak için Gence’ye gelen on beş Lezgi’nin de kalede bulunduğu ve savaş sırasında gösterdikleri yiğitliklerden bahsedilmektedir:

*Guş qıl, ey əhli-aləm, qəl’ədə on beş ləzgi var,
Andirey⁵³, Yaxsay elindən kim gəlüb qılsun tüccar,
Hər biri Dağıstan içrə mərdi-meydani-namdar,
Sübhidən küffarə şəmşir urdular kim, bərqərar,
Maşəallah, dini-islam cəng edər aşkardən.*

*Sübh açıldı, bir təmaşa qıldı meydan ləzgilər,
Etmədi hərgiz özin meydandə pünhan ləzgilər,
Pozdu küffar dəstəsin, qıldı pərişan ləzgilər,
Qırdı rusun bər-səfin, xakilə yeksan ləzgilər,
Eylədi kafir həzər ol əfsun olmaz mardən.*

*Ləzgilər topxanəyə kim girdi, tufan etdilər,
Xəncəri-xunriz ilən küffari bican etdilər,
Eylə san kim, ola zəman bir qanə yüz qan etdilər,
Durdu məscid qapusunda sanasan bir şiri-nər,
İçdilər şəhdi-şəhadət vəhy olan izhardən.*

51 Endirey – Kumuk Türklerinin önemli merkezidir, Dağıstan’ın Hasavyurt ilçesine bağlı bir yerleşim yeridir.

52 Yaxsay – Hasavyurt’un kuzeyinde, Ahsay nehrinin kıyısında ve Çeçenistan’ın sınırındadır. Kumuk Türklerinin yerleşim yerlerinden biridir.

53 Endirey bölgesidir.

*Durdu məscid qapusunda sanasan bir şiri-nər,
Etdilər yüz dürlü də 'va, qıldılar olmaz hünər,
Gördi kafir kim, tüfəng, şəmşir ilən bulmaz zəfər,
Çəkdi toplar üstinə, gəl, ey mədəd, Xeyrülbaşər⁵⁴,
Sanasan od yağdı gögdən, üstə atəşi-nardən.*

(Kulak ver, ey dünya ehli. Endirey ve Yahsay ellerinden ticaret yapmak için gelen on beş Lezgi de kalede bulunuyorlardı. Her biri Dağıstan'da nam salmış mert ve cesur yiğitlerdir. Sabahtan durmadan kâfirleri kılıçladılar.

Sabah açıldı; Lezgiler, er meydanında oyun gösterdiler. Asla savaşmaktan sakınmadılar, saklanmadan meydana atıldılar. Durmadan kâfirleri kılıçladılar, Rus askerlerini perişan eyleyip saflarını yerle yeksan ettiler. Maşallah, İslam dini açıktan açığa cenk eyler.

Lezgiler; tophaneye girdikleri anda kâfirleri duman ettiler, kılıçlarıyla onların kanlarını akıttılar, sanki dökülen bir kan için yüz kan aldılar. Mescidin kapısında aslanlar gibi durdular, açıkça vahyolunan şahadet şerbetin içtiler.

Lezgiler, mescidin kapısında aslanlar gibi durdu, 100 türlü paha biçilmez hüner gösterdiler. Kâfirler, tüfek ve kılıçlarla yenemeyeceklerini gördüklerinde top ateşine tutmaya başladılar. Ey Hz. Muhammed, sen yardım et, sanki göklerden ateş yağdı.)

Şiirdeki “Eylədi kafir həzər ol əfsun olmaz mardən” mısraı, “Yerle yeksan olan kâfirler, büyüünün tutmadığı o yılan karşısında çekindi, durdu” şeklinde açıklanabilir. Bu mısra, Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüştürüp Firavun sihirbazlarının büyülerini yok etmesiyle ilintili olmalı (Araf ve Taha sureleri, Yunus- 81, Şuara- 45, Kasas- 31, Neml- 10). Araf suresinin 117. ile Taha suresinin 69. ayetlerinde; Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüştürüp düşmanın uydurduğu “büyücü hilesini” yakalayıp yuttuğu, onları bu şekilde durdurmayı başardığı, böylece büyücülükle bir yere varılamayacağı fikri yer almaktadır (*Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 2010: 163 ve 315). Dolayısıyla nasıl ki Hz. Musa'nın yılanı dönüştüren asası, Firavun sihirbazlarının büyülerinden etkilenmeden onları yuttu, Lezgiler de kâfirleri o şekilde durdurdu.

Karabağnameler' de yazılana göre, Sisyanov'un emriyle kale işgal edildiğinde kadınlar ve çocuklar dışarıya bırakılmadı; Cevad Han'ın ailesi ve akrabaları mescide toplandı, onları korumak için başlarına asker koyuldu (Mirzə Adıgözəl, 2006: 53). Şiirde, Lezgilerin mescidin kapısında aslanlar gibi savaştıklarından bahsedilmektedir. Aslında manzumede

54 Hayrül-beşer – Hz. Muhammed (A.S.M.).

adı geçen Endirey ve Yahsay bölgeleri, Kumuk Türklerinin Kuzey Kafkas'taki yerleşim merkezleridir. Kuzey Kafkas'ta birçok halk yaşamakta ve çok sayıda dil kullanılmaktadır. Azerbaycan bölgesinde halk arasında bir genelleme yapılarak Kuzey Kafkas için Dağıstan, o bölgelerde yaşayan halklar için ise Lezgi gibi adlandırmalar kullanılmıştır. Muhtemelen şair de Kumukların yaşadığı bölgelerin adlarını zikrederken, oranın halkını Lezgi olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte şiirde bahsedilen on beş Lezgi, Kumuk değil Lezgi kökenli de olabilir. Burada önemli olan husus, Kuzey Kafkas'ın Müslüman halkının Gence'nin hak savaşında yanlarında olması, Gence hanının ailesini kendi namus ve şerefi gibi koruma çabalarıdır. Cevad Han'ın ailesinin ve yakınlarının caminin içinde bulunduğunu bildiğinden olmalı ki şair, “Durdu mæscid qapusunda sanasan bir şiri-nær” dizesini iki kere vurgulamıştır.

Şiirin son bendinde, Gence halkının kahramanlığına rağmen eşit olmayan şartlar karşısında gerçekleşen yenilgiyle bu işin bitmeyeceği ifade edilir ve geleceğe dair bir umut aşılır:

*Ol Ziyadoğlunu sanma mülki əbəd viran ola,
Hardadır anlar kimi sərdar, əgər meydan ola.
Hər zaman zül-intiqamdan əmr ola, fərman ola,
Şaira, heyranıyəm ol gün ki, bu divan ola,
Ol Ziyadoğlu deyən bir gün gələn sərdardən.*

(Ziyadoğlu mülkünün ebediyen viran olacağını sanma. Er meydanı olsaydı onlar gibi serdar mı vardı? Her zaman Allah'ın intikamı emir ola, ferman ola. Ey şair, bir gün Ziyadoğlu adlı serdarın yapacağı o divan gününün hayranıyım.)

Şair; Gence'nin viraneye dönüştürülmesinin her şeyin sonu olmadığını, bu durumun ebediyen devam etmeyeceğini söyler. Allah'ın rızasıyla intikam günü yetiştiğinde Ziyadoğulları'nın başlatacağı divan gününü hayal edip teselli bulan şairin beklentileri boşuna değildi. Gerçekten de Uğurlu Han Ziyadoğlu, ileride iki aylık kısa süreliğine de olsa Gence'ye istiklali yeniden tattırmıştır.

İnsanın ruhen ve bedenen esarete karşı çıkararak şehit olması, en yüce ve en şerefli insan özellikleri olarak edebiyatta yer edinmiştir. Fani dünyanın sorgulandığı ve şehitlikle sonuçlanan zalim-mazlum karşılaştırmalarının yapıldığı pek çok şiirde, klasik edebiyatta ayrıca bir konu olan Kerbela olayları ve bu konudaki ünlü eserlerin etkisi görülmektedir. Dilbazoğlu'nun bu muhammesinde, Fuzuli'nin Kerbela olaylarını anlattığı ünlü *Hadikatü's-süedâ* (Saadete Ermişlerin Bahçesi) eserinin manzum parçalarından etkilenmeler hissedilmektedir. Örneğin; muhammesin giriş kısmında

dünyanın fâniliğinden bahseden dizeler, Fuzuli'nin aşağıdaki mısralarını anımsatmaktadır:

Kimdir ol ki, ərseyi-dünyaya gəldi, getmədi,

Kimdir ol kim, qəsri-ömrün çərx viran etmədi? (Füzuli, 2005: 298).

Veya;

Nədir, ey çərx, əşrəri əziz, əşrafı xar etmək,

Xilaf əhlin sərəfraz, əhli-sidqi xaksar etmək?!

...Şərarət ciltvəğahın rif'əti-qədr ilə gərdunsay,

Vilayət xanədanın zülm əliylə tarümar etmək.

Yezidi kamran, müstəğrəqi-dəryayi-cəm'iyət,

Hüseyni təşnələb bəd'əhdlər zülmüylə zar etmək?! (Füzuli, 2005: 299).

Cevad Han'ın şerefli istiklal mücadelesini, tüm çırpınışlarını ve ölümünü, Gence'nin işgalini ve yapılan katliamları derin hüznün ve yürek ağrısıyla anlatan “Bir rivayət söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes; hem bir vatan ağıtı hem de sonu hüsrarla biten bir istiklal destanıdır. Dilbazoğlu, Gence katliamını Kərbela olaylarıyla kıyaslarlarken “bu musibet, Kərbela'daki şiddetten daha fazla meşhur oldu” der ve bu ifadeyle asıl amacını belli eder: Amaç, Gence katliamına daha fazla dikkat çekmektir.

“Cevad Han'ın sahip olduğu karakter yapısı zamanla sembolleşerek halk arasında yarı mitolojik bir niteliğe bürünmüştür” (Morkoç, 2020: 144). Olayların üzerinden fazla zaman geçmeden yazılmasına rağmen Dilbazoğlu'nun bu şiirinde; Cevad Han karakteri ve Gence'nin direnişi, tarihî gerçeklikleri yansıtanın yanı sıra kısmen dinî ve mistik perdeyle örtünmüştür denilebilir. Genel olarak bakıldığında ise bu eser; Gence'nin istilasını bütün acı tarihî gerçeklikler fonunda gözler önüne sermesi ve şiirsellik bakımından 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı tarihinde çok önemli bir yere sahiptir (Barmanbay, 2016: 57). Caferoğlu bu destanı; Gence faciasını, Rus ordusunun zulüm ve hunharlığını ve nihayet, Cevad Han'ın istiklal mücadelesini tüm gerçeklikleriyle tasvir eden en önemli edebî parça olarak değerlendirir (Caferoğlu 1932: 297). Otuz dokuz beşlikten oluşan “Bir rivayət söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes, Gence Hanlığı'na dair 19. yüzyılda yazılmış en kapsamlı destandır.

Sonuç

Azerbaycan edebiyatında 19. yüzyıl başlarını anlatan edebî eserlerde Gence Hanlığı'nın işgali konusuna sık sık başvurulmasının birçok nedeni vardır. Kartli-Kaheti krallığının daveti üzerine Kafkas'a giren Çarlık Rus-

ya, 19. yüzyıl başlarında bölgeye temelli olarak yerleşmiştir. Azerbaycan coğrafyasında stratejik konumundan dolayı ister siyasi isterse de kültürel açıdan oldukça önemli bir merkez niteliğinde olan Gence, Çarlık Rusya için bölgede bir engel teşkil etmekteydi. Gence Hanlığı'nın hükümdarı Cevad Han, ne vaatlerle ne de tehditlerle dize getirilememiştir. Ramazan Bayramı'nda kuşatılan Gence'de halk, şehre akan suların kesilmesine rağmen oruçlu hâlleriyle sonuna kadar direnmiştir. Cevad Han'ın İran'dan beklediği yardım, yetişmemiştir. 3 Ocak 1804 tarihinde bayram gecesi Rus ordusu kaleye girmiş, başta Cevad Han ve ortanca oğlu Hüseyinkulu Ağa olmak üzere kahramanca savaşan binlerce insanı katletmiştir. Cevad Han'ın aile üyeleri esir alınmıştır. Cevad Han'ın büyük oğlu Uğurlu Han ve küçük oğlu Alikulu Han, kaleden kaçmayı başarmış ve Gence için mücadelelerini hep devam ettirmişlerdir. Gence'deki hanlık sistemi tamamen ortadan kaldırılmış; Gence, Rusya'nın bir eyaletine dönüştürülmüş; şehrin adı, Rus çarının karısının şerefine Yelizavetpol olarak adlandırılmıştır. Azerbaycanlıları manevi yönden derinlemesine yaralayan tüm bu olaylar, dinî ve psikolojik yönden de daha önce yaşanmamış bir olaydı. Şöyle ki, Müslüman toplum olarak ilk defa vatanları Hristiyanlar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal; Gencililer için namus ve şeref, dinin ve imanın elden gitmesi gibi kabul edilmiştir. Bu sebeplerden dolayı Gence Hanlığı'nın işgali, 19. yüzyıl başlarının anlatıldığı edebî eserlerde en fazla işlenen konulardan biridir. Cevad Han, Azerbaycan edebiyatında bir istiklal mücahidi ve gerçek bir kahraman karakter olarak işlenmiştir. Fakat konuyla ilgili 19. yüzyılda yazılan eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır, ulaşanlar ise yeterince bilinmemektedir. Bu bakımdan “Şair” mahlaslı Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, ister hayatı isterse de edebî sanatıyla tanınmayı hak eden şairlerdendir. Dilbazoğlu, Nadir Şah döneminde Gence'den alınıp II. İrakli yönetimine verilen Gazah bölgesindedir. Cevad Han'a yakın olduğu için II. İrakli tarafından hain ilan edilip gözlerine mil sürülmüştür. Şairin kesin doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Tahmini doğum tarihi 18. yüzyıl sonları olarak gösterilmektedir. Fakat kendi şiirlerinde belirttiği tarihlerden yola çıktığımızda şairin 18. yüzyıl ortalarında, en geç 1756-1757 yıllarında veya daha erken doğduğunu, 19. yüzyılın birinci yarısında vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu'nun günümüze dört şiiri ulaşmıştır. Bu şiirlerin hepsini, gözleri kör olduktan sonra yazmıştır. “Dağlar” ve “Ağlaram” redifli iki şiirde şair, daha çok kişisel duygularını ifade etmiştir. Şikâyet, 18-19. yüzyıllar Azerbaycan şiirinde en çok işlenen konulardan biridir. Dilbazoğlu'nun şiirleri de şikâyet üzerine kuruludur. “Ağlaram” ve “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” adlı şiirler, doğrudan kadılara hitapla başlar. Altı dörtlükten oluşan “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” ve otuz dokuz

beşlikten oluşan “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı şiirlerde, Gence Hanlığı’nın Çarlık Rusya tarafından işgali anlatılmaktadır. Bu şiirler, 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında istiklal konusunun tamamen yeni bir biçimde ortaya çıktığını göstermektedir.

“Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes, Gence Hanlığı’nın işgaliyle ilgili yazılan ve Rus ordusuyla savaşı ayrıntılı şekilde anlatan en iri hacimli manzumedir. Bunun yanı sıra yoğun duygu içermekte olan eser, sanatsal yönden de başarılıdır. Çalışmamızda; şiirde anlatılan olaylarla ilgili olarak, Karabağ Hanlığı ile Gence Hanlığı arasındaki inişli çıkışlı ilişkiler, Cevad Han ile Sisyanov’un mektuplaşmaları, Cevad Han’ın oğlu Uğurlu Ağa’nın hanlığın işgalinden sonraki faaliyetleri, arşiv belgeleri esasında açıklanmıştır. Cevad Han’ın şerefli istiklal mücadelesini, tüm çırpınışlarını ve ölümünü, Gence’nin işgalini ve yapılan katliamları derin hüznün ve yürek ağrısıyla anlatan “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” başlıklı muhammes hem bir vatan ağıtı hem de sonu hüsrarla biten bir istiklal destanıdır. Günümüze 39 bendi ulaşan şu ağıt-destanın muhtemelen kırkıncı bendi de vardır çünkü eski Türk inanışlarına göre ruh, bedeni 40 gün sonra terk eder ve ölenlere 40 gün boyunca yas tutulur. Fakat bu konudaki fikrimizi kanıtlayacak herhangi bir kaynağa veya belgeye rastlayamadık. Gence katliamını Kerbela vakasıyla kıyaslayan Dilbazoglu’nun asıl amacı, Gence olaylarına daha fazla dikkat çekmektir. Bunun yanı sıra ayetlere ve hadislere yapılan istinatlar, şairin dinî bilgilerle donanımlı olduğunu açıkça göstermektedir. Manzumede; Cevad Han karakteri ve Gence’nin direnişi, tarihî gerçeklikleri yansıtanın yanı sıra kısmen dinî ve mistik perdeyle örtünmüştür denilebilir. Genel olarak bakıldığında ise eser; Gence’nin istila anını tüm acı tarihî gerçeklikler fonunda gözler önüne sermesi ve şiirsellik bakımından 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu muhammes; Gence Hanlığı’nın işgaline dair 19. yüzyılda yazılmış en kapsamlı ve iri hacimli destandır.

Kısaltmalar:

АКАК – Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии

Kaynaklar

- Amanoğlu Guliyev, E. (2018). “Azerbaycan Yurt Bilgisi” Dergisinde Amasyalı Azerbaycan Mutasavvıfları Hakkındaki Araştırmalar. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık, s.1-10.
- Atik Gürbüz, İ. (2019). “Osmanlı Metinlerinde Mehdi Tasavvurları”. *Türk Kültürü ve Hacibektaş Veli Araştırma Dergisi*, Bahar, Sayı: 89, s.11-41.

- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti* (2006). 4 cildə, II cild. Nəşrə hazırlayan: Ağamusa Axundov, Tərtibçilər: Əliheydər Orucov, Bəhrüz Abdullayev, Nərgiz Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb.
- Бабаев, Эльгюн (2003). *Из истории Гянджинского ханства*. Баку: Nurlan.
- Barmanbay, A. (2016). “Azerbaycan Edebi Tenkit Tarihinde Istiklal Mücadelesinin İlk İzleri”. *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, 3. cilt, s.55-62.
- Barmanbay, A. (2021). “Sürgündeki Sair Mustafa Aga Arif ve ‘Aglaram’ Siiri”. *Fifth International Conference on Economics and Social Sciences (IOCESS2021a)*, s.745-757.
- Caferoğlu, A. (1932). “Azəri Edebiyatında İstiklal Mücadelesinin İzleri I”. *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, Sayı:8-9, s.291-305.
- Ceyhan, Â. & Aydoğan, T. (2015). “Mehmed Ali Fethi'nin Terceme-i Nesâiyih-i Eflâtûn-ı İlâhî İsimli Eseri”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015, s.445-467.
- Çonoğlu, S. (2008). “Şiirin Gemileri: Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Gemi”. *Türkbilig*, sayı: 16, s.24-39.
- Dilbazi, M. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Lider Neşriyyat.
- Дубровин, Н. Ф. (1866). *Закавказье от 1803—1806 года*. Санкт Петербург: Тип. Департамента уделов.
- Əhmədi, Doktor Hüseyn (2020). İranla Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında əlaqələrdə Ziyadxanov qardaşlarının rolu (İran Xarici İşlər Nazirliyinin sənədləri əsasında). *Gəncə hökmdarı Cavad xan və Ziyadoğlu-Qacar nəsl*. Tərtib edən, fars dilindən tərcümənin, ön sözü və şərhlərin müəllifi: Hacı Rauf Şeyxzamanlı. Gəncə: Elm, s.130-143.
- Əhmədli, N. (2017). *Göyçə mahalının kameral təsviri*. Bakı: Elm və təhsil.
- Əhmədli, N. (2019). “Cavad xanın qəbri haradadır?”. <https://olaylar.az/news/sosial/323526> (Erişim tarixi: 23.10.2021).
- Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Tərtib edən: Əlyar Səfərli, Bakı: Şərq-Qərb.
- Güngör, M. (1996). “Kur'an-ı Kerim'de Hz. Lokman”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 35, Sayı: 1, s.167-178.
- Qarabaği, M. Y. (2006). “Tarixi-Safi”. *Qarabağnamələr. II kitab*. Bakı: Şərq-Qərb, s.7-106.
- Qasımzadə, F. (1974). *XIX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- Qayıbov, H. Ə. (1989). *Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir*. II cild, Hazırlayanlar: Cahangir Qəhrəmanov və Şamil Cəmşidov. Bakı: Elm.
- Harman, Ö. F. (2003). “Lokman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27.cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.205-206.

- Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında işlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti* (2005). Tərtib edənlər: Bəhruz Abdullayev, Mirzə Əsgərli, Həsən Zərinəzadə. 2 cild-də, II cild, Bakı: Şərq-Qərb.
- Kur 'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (2010). Haz.: H. Karaman, A. Özek, İ.K. Dönmez, M. Çağrıncı, S. Gümüş, A. Turgut. Ankara: TDV Yayınları.
- Köçərli, F. B. (2005). *Azərbaycan Ədəbiyyatı*. İki cildə, 1. Cild. Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi: Ruqiyyə Qənbər qızı, Bakı: Avrasiya-Press.
- Mahmudov, Y. & Şükürov, K. (2009). *Vətən Tarixi (Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Tarixi Dövlətlərarası Münasibətlər və Müqavilələr və Digər Xarici Siyasət Aktları 1639-1828)*. Dörd cildə, I cild, Bakı: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Regionların İnkişafı İctimai Birliyi.
- Memmedli, Ş. (2018). *Gürcistan'da Türk Edebiyatı*. Editör: Mitat Durmuş. Erzurum: Fenomen.
- Məmmədova, A. (2010). “Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasəti və Car Balakən camaatlığı”. *“Azərbaycan-Dağıstan: gərdəşlik münasibətləri tarixi, müasirlik, perspektivlər” mövzusunda Seyid Gurbanovun xatiresinə hesr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları*. Xüsusi Buraxılış. No: 33. Bakı: AMEA Tarix İnstitutu, s. 328-339.
- Mirzə, A. (2006). “Qarabağnamə”. *Qarabağnamələr: I kitab*. Bakı: Şərq-Qərb, s.7-116.
- Morkoç, A. (2020). “Azərbaycanlı Edip Sabir Rüstəmhanlı'nın “Ölüm Zirvesi” Romanı və Tarixi Gerçəkler”. *Uluslararası Sosial Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 75, s. 139-149.
- Mumtaz, S. (1935). *El Şairləri*. I hissə, Bakı: Azərənəşir.
- Mustafayeva, N. (2017). “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-vətənpərvərlik mövzulu müxəmməslər”. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, No: 27, İyul (Temmuz), s. 123-131.
- Nadim, M. (2018). *Seçilmiş əsərləri*. Tərtibçilər: Paşa Kərimov, Raqub Kərimov. Redaktor: Zaman Əsgərli. Bakı: Alatoran.
- Öz, M. (2003). “Mehdi el-Muntazar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7.cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.376-377.
- Özön, M. (1988). *Küçük Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Pala, İ. (2006). “Mühr-i Süleyman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.524-526.
- Tale, D. (2020). “Gəncəli Cavad xan”. *Gəncə hökmdarı Cavad xan və Ziyadoğlu-Qacar nəsl*. Tərtib edən, fars dilindən tərcümənin, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Hacı Rauf Şeyxzamanlı. Gəncə: Elm, s.55-78.
- Umudlu, İ. (2007). *Dilbazilər (Tarixi-biografik araşdırma)*. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları” Nəşriyyat-Poliqrafiya Evi.
- Uzun, M. İ. (2003). “Lokman/Türk Edebiyatı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27.cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.206-208.

- Yekbaş, H. (2010). "Divan Şiirinde Yunanî Şahsiyetler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 15, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı: Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı, s.281-300.
- Yiğit, İ. (2006). "Muhtâr es-Sekaffi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.54-55.
- Yücel, İ. (1998). "Hilâl". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18.cilt, İstanbul: TDV Yayınları, s.1-11.

Arşiv belgeleri:

- АКАК (1868). Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии. Всего томов 13, Том II, под ред. Ад. Берже, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
- АКАК (1873). Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии. Всего томов 13, Том V, под ред. Ад. Берже, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
- АКАК (1878). Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссии. Всего томов 13, Том VII, под ред. Ад. Берже, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
- Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Saxlanma vahidi: M-132.

Eklr

Ганджу огонь и мечь, чему вы будете свидѣтели и узнаете, умѣю-ли я держать мое слово.

1173. Тоже, Джевад-хана къ км. Цицанову.

درینوقت کاغذیکه فرستاده بودی رسید و نوسه بودی که در ایام طومار ددهال کجکه تابع کرخسان بود این سخن را هیچکس نسید، است انا یدران ما که غلس فلجیان و سایرین ناسد در کرخسان حاکم بوده اند هرگاه قبول نه نمایند از مغان یراهل کرخسان تحقیق نماید که غلس فلجیان در کرخسان حاکم والی بود، اسب یانه و نالعمل مسد ونگان او در کرخسان هست و خلعت و تعلیقه او هم در خانه اهل کرخسان هست و اراتام یدرانکلی خان و یدرما سرحد کجکه و کرخسان معلوم بود، که از کجا تا کجا اسب و ما این سخهارا نه زبان نمی آوریم و هرگاه بگویم هم که یدران ما در کرخسان والی بوده است کسی قبول نمی نماید و ناین سخن کرخسانا کسی نما میدهد و دیگر آنکه نوسه بودی که شش سال پیش ارین قلع کجکه را به یادسا، روسته داده بودی درست است در آنوقت یادسا، سما به تمامی ولایت ایران رم کوسه بود و ما هم نوسه بود ما رقم یادساها قول کرده قلعه را دادیم هرگاه نار یادسا، در خصوص کجکه به ما فرمان نوسه ناسد فرمان یادساها معلوم و اسکل نمایند ما هم رقم یادساها ددند، از اعرار صل نمایم و دیگر آنکه نوسه بودی که سما پیش از این کرخسان تابع بودی معلوم سما ناسد که اجمال رقم یادسا، سما درست ما حسب نه بیند که در آن رقم مارا بکلریکی کجکه نوسه بود یا تابع کرخسان از ایسمعی معلوم اسب که سخن سما خلاف قول سما اسب و دیگر آنکه در آنوقت که ما تابع یادسا، روسته سده بودیم یادسا، ایران خراسان رومه بود و حسب ما داو نسیرید و صحه آنکه یادسا، روسته هم یادسا، عظیم آسان بود الماعت اورا قبول کردیم و اجمال یادسا، ایران الحمد لله و الله ندرزدیک و حالا هم غلام سرداریش نایمجا آمده است و قوسون هم آمده و نار می آید و دیگر آنکه نوسه بودیکه کرخسان به یادسا، تعقی دارد و از بخار او مال

کرفته اید درست است انا رور اول که سما وارد کرخسان سدد در سما نوسیم و اتم فرستاده معلوم کردیم که نصیب که رعیت ما است و از ما رو کردان سده، اموال بخار مارا کوفه اسب و حمال کردیم که سما نوکر یادسا، مسید الله نا دیوان حق کرده مال ادم مارا کوفه میدهید و نصیب و سایر سمس الذیلههارا که از ما رو کردان سده، اند کوفه نه ما خواهیم داد دیدیم که هیچ کدما را عمل نیلور بود و ما هم آنچه کوفه ایم از دیگران بگرد و نه بیند که از رعیت کجکه

که شکوری ناسد کوفه ایم یا از اهل کرخسان کوفه ایم والا هرگاه نایم دعا دارد ما هم آماده حاک حسین و اگر از توپ و توپخانه خود لاف می ریزی از سفت خدا توپ ما از سما کمتر نیست هرگاه توپ سما یک کراسه توپ ما سه کرو چهار کراسه و نصرت هم ناسد اسب و از کجا معلوم می شود که سما از فریاد رسید ترهسید سما دعوی خود را دیده اید و دعوی قریلسا ندیده اید و نوسه بودیکه آماده حاک ناسد از آنوقت که سما نه سمس الذیله آمدید و رعیت ما را تابع خود کردید از آن رور تا حال در تدارک هستیم و حاضر و آماده بوده ایم هرگاه دعا میکنی دعا خواهیم کرد و آنکه نوسه بودیکه هرگاه این سخهارا قبول نکنی ددخمی ترا کوفه اسب ما هم حسین میدانیم که حوککه سما داین خیال اماند آمده اید سما را هم ددخمی کنید، از بیظریک قضا نایمجا آورد، است اساء الله تعالی ددخمی سما معلوم خواهد شد و السلام

Я получилъ твое письмо. Ты пишешь, что во время царицы Тамары Ганджа находилась въ зависимости Грузія. Этому расказу никто не повѣритъ. А наши предки Аббас-Кули-ханъ и проче управляли Грузіей. Если не вѣришь, спроси Грузинскихъ старожильцовъ, — управлялъ Аббас-Кули-ханъ Грузіей или нѣтъ? Донынѣ въ Грузіи существуютъ его мечети и лавки. У многихъ Грузинъ сохранились его приказы. Со времени Ираклія и нашего отца границы Грузія и Ганджи опредѣлены. Если я скажу, что предки мои были валами въ Грузіи, никто не приметъ этихъ словъ въ уваженіе и никто не возвратитъ мнѣ Грузія.

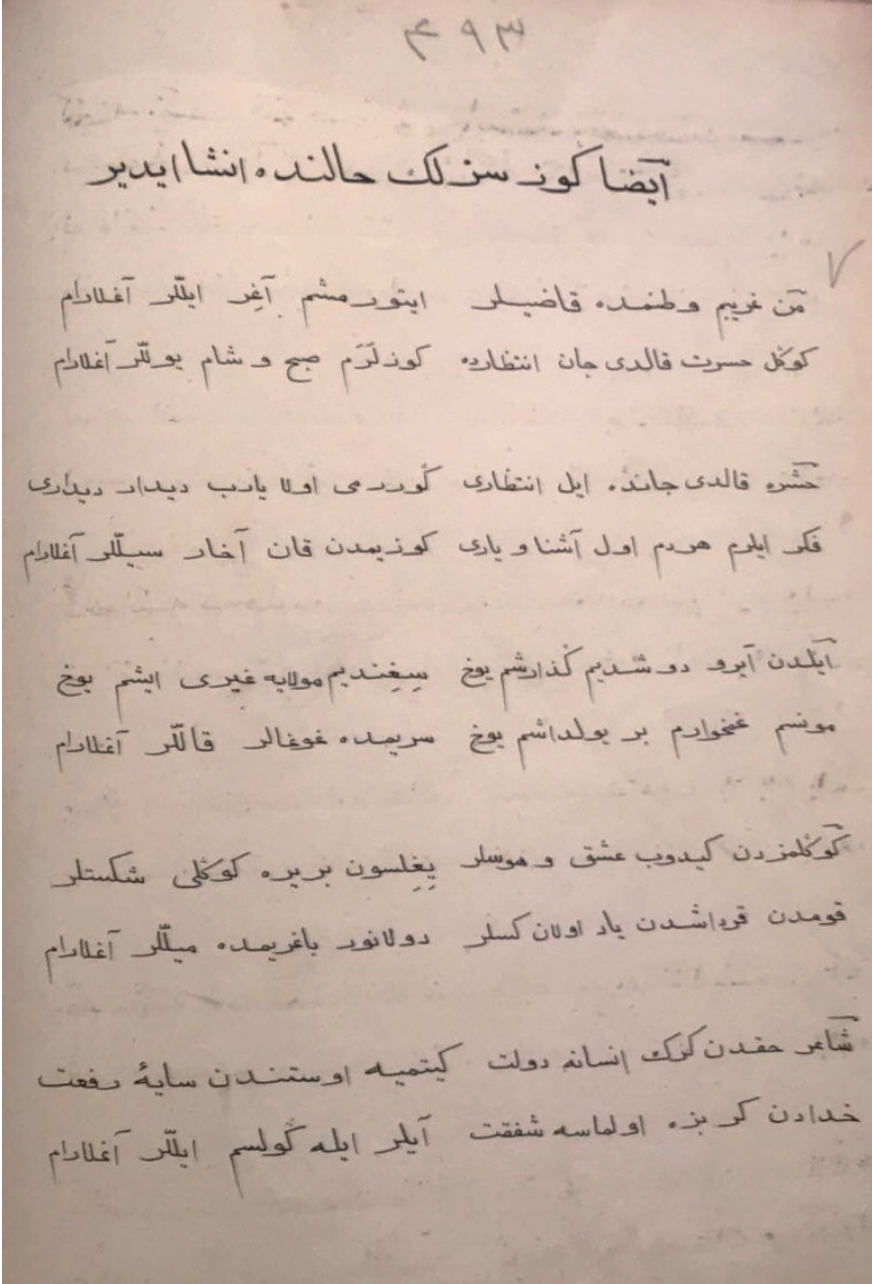
Ты еще пишешь, что я 6 лѣтъ тому назадъ передалъ Ганджинскую крѣпость Русскому Падишаху. Это правда. Тогда твой Падишахъ прислалъ мнѣ рескриптъ и я, принявъ Его предложенія, передалъ крѣпость. Если и теперь твой Падишахъ прислалъ такой рескриптъ, то покажи его мнѣ. Тогда я, увидавши Его волю, сообразую съ нею.

Ты еще пишешь, что я будто находился прежде въ зависимости Грузія; но да будетъ тебѣ извѣстно, что въ моихъ рукахъ и теперь крѣпость твоего Падишаха.

Посмотри, названъ ли я въ немъ Ганджинскимъ беглербегомъ или вассаломъ Грузія. Изъ этого явствуетъ, что слова твои ложны. Кроме того, въ то время когда я передалъ Ганджу твоему Падишаху, Персидскій шахъ находился въ Хорасанѣ и моя рука не достигала его и я счелъ нужнымъ покориться Русскому Падишаху, какъ великому также монарху. А теперь, слава Аллаху, Персидскій шахъ находится въ близости моей и посланный его главнокомандующаго уже прибылъ сюда; также прибыло войско и еще онаго прибываетъ.

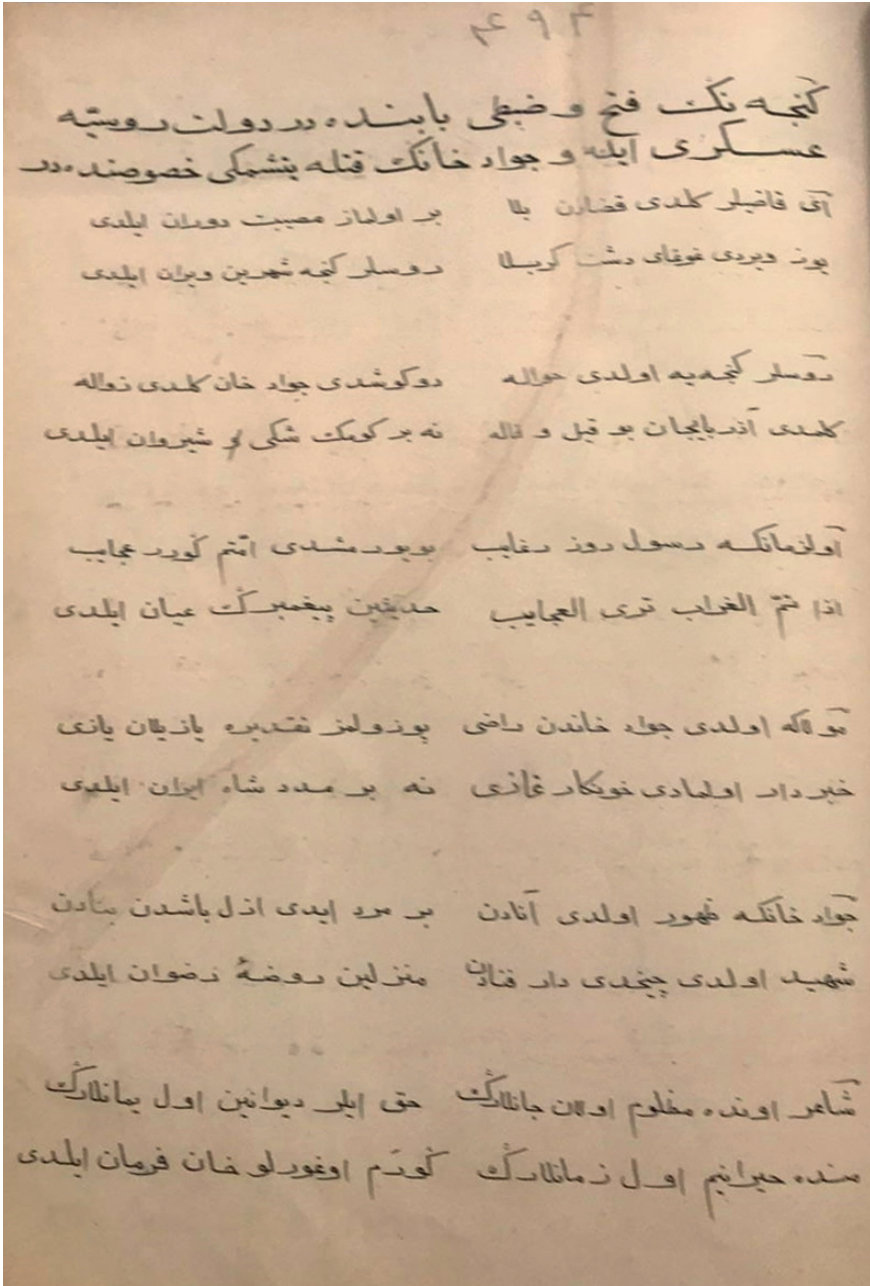
Ek 1. Cevad Han'ın Sisyanov'a mektubu ve Rusça çevirisi (AKAK, 1868: 589).

Ek 2. “Ağlarım” şiiri. Arşiv belgesi: Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş’arına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Saxlanma vahidi: M-132.

Ek 3. “Ey Kadılar Geldi Kazadan Bela” şiiri. Arşiv belgesi: Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş’arına məcmuədir. Toplayanı və tərtib edəni Hüseyn Əfəndi Qayıbov. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsi. Saxlanma vahidi: M-132.

Extended Summary

Tsarist Russia that came to the Caucasus upon the invitation of the Kingdom of Kartli-Kakheti settled in the region at the beginning of the 19th century. Tsarist Russia planned to get possession of the Azerbaijani Khanates that had become weak due to both internal conflicts and disagreements and external interventions and occupations. The biggest obstacle on this way was Ganja Khanate, the biggest enemy of the Kingdom of Kartli-Kakheti in the region. Javad Khan, the ruler of Ganja, did not accept any offers and did not bow to any threats of Sisyanov, the commander-in-chief of Tsarist Russia in the region. Ganja was deprived of water and fuel during the month of Ramadan in 1804 and suffered an armed attack on the night of January 3rd. The aid that Ganja expected from Iran did not arrive in time. The people of Ganja heroically fought the Russian army to the end. Thousands of people, including Javad Khan and his son Hüseyinkulu Ağa, were murdered. Ganja Khanate became a Russian province and its name was changed to Yelizavetpol in the name of the Russian Tsar's wife. All these events deeply affected the people of Azerbaijan and caused the issue of independence in Azerbaijani literature to take a completely new form. A quite small number of literary works of this period have survived to the present day. In our study, a few anonymous poems about the occupation of Ganja Khanate as well as the works of Mirza Bakış Nadim and Genceli Hasan are analysed. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu's poems describing the occupation of Ganja and especially his poem consisting of thirty-nine pentastiches are for the first time analysed in detail by means of comparison of the described scenes with relevant historical events.

The Dilbazoğlu family was one of the most well-established and famous families that contributed to the history, science and literature of Azerbaijan. Until the Soviet period, the Dilbazoğlu family mostly lived in the village of Musaköy (current name Hanlıklar) of Gazah region subordinate to Ganja Khanate, and used the Dilican mountains as *yaila* (mountain pasture). Some representatives of the family lived in Borçalı. After the Safavid-Ottoman war, many representatives of this family migrated to the lands of the Safavid Empire. After the Russian invasion in the region, many representative of the Dilbazoğlu family migrated to the Ottoman Empire starting from the end of the 19th century. The Dilbazoğlus suffered a lot due to the repressions (Red Terror) during the Soviet period and many of them fell victim. Today, the descendants of this family mostly live in Gazah, Ganja and Baku regions of Azerbaijan. One of the well-known representatives of the Dilbazoğlu family is Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu, nicknamed Poet, while the most famous name in contemporary Azerbaijani literature is Mirvarid Dilbazi (1912-2001).

Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu nicknamed Poet was from Gazah region. He was born in Musaköy. His father was Molla Ali Ağa. There is little information about the poet's life. It is known that he was a highly influential, respected and honorable person from the Ağa family. Due to fact that he supported Javad Khan, the ruler of Ganja, the Georgian ruler Heraclius II ordered to gouge his eyes out. It is known that Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu lived in the late 18th –

early 19th century. There is no definite information about the date of his birth, but an assumption can be made based on the two numbers mentioned in his poem. Notably, the following lines, “Bin iki yüz on bir sene, kazadan ok değdi bene” [=In the year of one thousand two hundred and eleven, an arrow of fate hit me] in the poem “Dağlar” [=Mountains] point at the fact that the poet lost his eyes in 1211 that is 1796-1797 according to the Gregorian calendar. In the following stanza, the poet states his own age by saying, “Kırk bir sene oldu yaşıım” [=I am forty-one years old]. So, the blind poet wrote this poem in 1796-1797, when he was 41 years old. Based on this information, we can assume that he was born not later than 1756-1757 or before. Considering the possibility that the poet did not write the poem immediately after he became blind but a few years later, we can also assume that Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu was born not at the end but in the middle of the 18th century. There is no information about the death of the poet; it is supposed that he died in the early 19th century.

Mirvardi Dilbazi created the literary character of Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu in her poem “Kör Şair” [=Blind Poet]. Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu was presented as both a poet of independence and a thinker. He was described as a tall, big, handsome, and shah-looking brunette.

Only four poems of Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu have survived to the present day. He wrote all of these poems after he became blind. In two poems “Dağlar” and “Ağlaram”, the poet mostly expressed his personal feelings, while the subject of the poet’s other two poems “Ey Kadılar, Geldi Kazadan Bela” consisting of six quatrains and “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden” is fully social and describes the occupation of Ganja Khanate by Tsarist Russia.

In the study, the poem “Ağlaram” is compared with the poem with the same name written by Mustafa Ağa Arif, who lived in the same period and had to stay in exile until the end of his life. Only a few literary works of these two poets have survived to the present day, and both of them had a tragic fate due to outside interference.

The literary work “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden” is the longest poem written about the occupation of Ganja Khanate by Tsarist Russia and describes the war in detail. In addition, this poem that conveys intense emotions is also successful in terms of literary art. While analysing all the lines of the poem one by one, detailed information on the subject is provided. The contradictory relations between Karabakh Khanate and Ganja Khanate, the correspondence between Javad Khan and Sisyanov, the actions taken by Uğurlu Ağa, the son of Javad Khan, are disclosed based on archival documents.

In the poem “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftarden”, the poet with deep sorrow and a sore heart describes the honourable struggle for independence of Javad Khan, the efforts made by him and his death, the occupation of Ganja and the massacres there. This poem is both a lament for homeland and an epic about the struggle for independence with a sad ending. When comparing the massacres of Ganja with the events in Karbala, Dilbazoğlu says, “This calamity has become more famous than the violence in Karbala”, and with these words, he reveals his

main aim. The aim is to draw more attention to the massacres of Ganja. In this poem of Dilbazoğlu, the historical facts related to the character of Javad Khan and the resistance of Ganja are depicted, and at the same time, these events are partially covered by a religious and mystical veil. In general, this literary work reveals the moment of Ganja invasion against the background of bitter historical realities, and in terms of poetic art, it occupies a very important place in the history of the Azerbaijani literature of the 19th century. The poem “Bir rivayet söyle, ey dil, çark-ı kecreftardan” consisting of thirty-nine pentastiches is the most comprehensive epic about Ganja Khanate written in the 19th century.